

MICHAŁ PATRYK SADŁOWSKI

Uniwersytet Warszawski, Polska

University of Warsaw, Poland

e-mail: m.sadlowski@wpia.uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2799-2911>

Koncepcje ustroju państwowego w ruchu antybolszewickim w czasie wojny domowej w Rosji w latach 1917–1920

Wstęp

Zagadnienie koncepcji państwa, które funkcjonowały lub były opracowywane przez ruch antybolszewicki w czasie wojny domowej w Rosji w latach 1917–1920, nie cieszyło się do tej pory większym zainteresowaniem polskich historyków państwa i prawa. Można uznać, że problematyka ta pojawia się głównie jako tło badań nad ustrojem i prawem bolszewickiej Rosji i ZSRS¹. Celem niniejszego artykułu będzie więc przegląd i analiza podstawowych koncepcji ustrojowych, które wystąpiły

---

¹ A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji, 1917–1921*, Warszawa 2012; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017. O wojnie domowej w Rosji pojawiły się natomiast w Polsce takie naukowe, popularnonaukowe i publicystyczne książki, jak: R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2022; O. Figes, *Tragedia narodu: rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2023; A. Beevor, *Rosja. Rewolucja i wojna domowa 1917–1921*, Warszawa 2023; E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji: 1917–1920*, Warszawa 2010; G. Swain, *Wojna domowa w Rosji*, Warszawa 2007; K. Marcinek, *Don 1917–1918*, Warszawa 2020; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej, 1918–1920*, Warszawa 1975; A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja: (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973; H. Zand, *Z dziejów wojny domowej w Rosji: (mieńszewicy i eserowcy w latach 1917–1920)*, Warszawa 1973; idem, *Spór o władzę po Rewolucji Październikowej w Rosji (Rady i Konstytuanta)*, Warszawa 1967; idem, *Taktyka bolszewików w okresie pokojowego rozwoju rewolucji*, Łódź 1962; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Kraków 2021; M. Olton, *Czerwień kontra biel: ostatnia szansa Denikina. Polska Misja Wojskowa Generała*

w głównych antybolszewickich ośrodkach politycznych oraz wojennych w czasie wojny domowej w Rosji.

Za ruch antybolszewicki należy uznać te siły społeczne, polityczne, wojskowe, intelektualne i urzędnicze, które sprzeciwiły się bolszewikom i nie uznały obalenia Rządu Tymczasowego Rosji w listopadzie 1917 r. Konsekwencją tego oporu były próby stworzenia własnych struktur polityczno-ustrojowych. Do najbardziej znanych należą: biały ruch na południu Rosji (pod kierownictwem generałów: Michaiła Aleksiejewa, Ławra Kornilowa, Antona Denikina i Piotra Wrangla); Komitet Członków Zgromadzenia Konstytucyjnego (Komucz); Ufimski Dyrektoriat oraz biała Syberia pod rządami admirała Aleksandra Kołczaka².

Jeśli chodzi o periodyzację działania ruchu antybolszewickiego, to pomocne będzie wyodrębnienie jego etapów przez uczonego, ale i aktywnego uczestnika tych wydarzeń, Pawła M. Milukowa³. W 1927 r. wyróżnił on następujące okresy tego ruchu:

– przygotowawczy, w czasie rewolucji lutowej 1917 r., kiedy nastąpiło formowanie się środowisk za lub przeciwko rewolucji oraz przeciwko bolszewikom; ta cezura jest trafna, ponieważ w tym okresie wybrane środowiska polityczne i wojskowe nie tylko wystąpiły przeciwko bolszewikom, ale także rozpoczęły pracę nad ideowymi, prawno-państwowymi i politycznymi koncepcjami, które miały stanowić podstawę funkcjonowania państwa rosyjskiego;

Aleksandra Karnickiego przy Generale Antonie Denikinie Głównodowodzącym Siłami Zbrojnymi Południa Rosji (1919–1920), Warszawa 2020.

² Przedstawiam jedynie ogólną analizę koncepcji państwowości rosyjskiej w ruchu antybolszewickim do 1920 r., czyli do ewakuacji białych wojsk i władz z Krymu przez gen. Piotra Wrangla w listopadzie 1920 r. Skupiam się też na podstawowych zagadnieniach z zakresu koncepcji państwa rosyjskiego w ruchu antybolszewickim, pomijając szczegóły konfliktów na rubieżach dawnego Imperium Rosyjskiego. W artykule piszę więc o rosyjskiej wojnie domowej, a nie o „rosyjskich wojnach domowych”. Zob. J. Smele, *The 'Russian' Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World*, London 2015.

³ O Milukowie: F.J. Piotrow, *Paul Milyukov and the Constitutional-Democratic Party* (rozprawa doktorska), University of Oxford 1962; T. Riha, *A Russian European: Paul Miliukov in Russian Politics*, Notre Dame – London 1969; M.K. Stockdale, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918*, Ithaca 1996; A. Kröner, *The debate between Miliukov and Maklakov on the chances for Russian Liberalism*, Amsterdam 1998; М.Г. Вандалковская, П.Н. Милоков, А.А. Кизветтер: *история и политика*, Москва 1992; Е.П. Нилсен (J.P. Nielsen), *Милоков и Сталин. О политической эволюции Милокова в эмиграции (1918–1943)*, Осло 1983; А.В. Макушин, П.А. Трибунский, *Новейшая российская история. Исследования и документы*, т. 1: *Павел Николаевич Милоков: труды и дни (1859–1904)*, Рязань 2001; Т.М. Bohn, *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905. Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*, Köln u. a. 1998; М.Р. Sadłowski, *Badania nad Pawłem Mikolajewiczem Milukowem (1859–1943) – kilka uwag wstępnych* [w:] J. Turlukowski, P. Kalinowski (red.), *Prawo i ustrój w warunkach niestabilności*, Warszawa 2023, s. 7–18; idem, *Pogmatwane losy rosyjskiego Europejczyka*, „Plus Minus. Rzeczpospolita” 2023, nr 246, s. 36–37.

- pierwszy etap, który trwał od 25 października (7 listopada) 1917 r. do 18 listopada 1918 r. Jego główną cechą miało być to, że elementy antyrewolucyjne (czyli liberałowie, wojskowi oraz zwolennicy monarchii konstytucyjnej) i antybolszewickie (głównie socjaliści, np. umiarkowani mienszewicy czy esrowie) działają wspólnie przeciwko bolszewikom;
- etap walki rozproszonej/rozrzuconej – terytorialne rozproszenie walki oraz interwencja państw Ententy. W tym czasie następuje wyodrębnienie się białego ruchu w ramach ruchu antybolszewickiego, który opiera się na idei oraz koncepcji tymczasowej władzy jednoosobowej (dyktaturze wojskowej), i scentralizowanych struktur wojskowo-politycznych, których celem jest szybkie militarne zwycięstwo nad bolszewikami;
- etap rozbicia białego ruchu i przeniesienie jego działalności za granicę, gdzie zmienia się on w ruch polityczny i emigracyjny. Tutaj demokratyczne i reakcyjne siły polityczne ostatecznie się rozchodzą, ale nadal walczą przeciwko bolszewikom⁴.

1. Początki ruchów antybolszewickich i wojny domowej w Rosji

O możliwości wybuchu wojny domowej w Rosji mówiło się już w pierwszych dniach, a nawet godzinach rewolucji lutowej 1917 r.⁵ Natomiast pierwszym wyraźnym momentem pojawienia się ideowych założeń ruchu antybolszewickiego, a zwłaszcza białego ruchu, było lato 1917 r. To wówczas, w wyniku nasilenia propagandy bolszewickiej i rozpadu armii oraz rewolucyjnej administracji i władzy Rządu Tymczasowego, powstawały koncepcje stworzenia zmilitaryzowanego ośrodka władzy⁶. Do jego głównych zadań miało należeć: wprowadzenie dyscypliny w armii, koncentracja procesów decyzyjnych w państwie w postaci tymczasowej dyktatury oraz centralizacja administracji rewolucyjnej. Najbardziej znaną próbą wzmocnienia władzy, której celem miało być m.in. stłamszenie bolszewizacji armii i systemu rad (sowieców), był tzw. pucz generała Ławra Kornilowa⁷. Natomiast opór zbrojny przeciwko bolszewikom, choć nie był powszechny, a tym

---

⁴ П.Н. Милюков, *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, т. 2: *Анти-большевистское движение*, Париж 1927, s. 4.

⁵ К.В. Годунов, „Гражданская война”: политическое использование понятия весной 1917 г. [w:] *Слова и конфликты: язык противостояния и эскалация гражданской войны в России: сборник статей*, Санкт-Петербург 2022–2023, s. 38–39.

⁶ Н.Н. Головин, *Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.*, cz. 1: *Зарождение контрреволюции и первая ее вспышка*, т. 1, Таллин 1937, s. 117–153; idem, *Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.*, cz. 1: *Зарождение контрреволюции и первая ее вспышка*, т. 2, Таллин 1937, s. 7–25.

⁷ M.P. Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021, s. 434–445.

samym skutecznym, nastąpił już w chwili przewrotu październikowego w Piotrogradzie⁸. Na przykład Borys Sawinkow był jednym z tych polityków, którzy w momencie wystąpienia Włodzimierza Lenina i jego współpracowników starali się im przeciwstawić⁹. Rosyjski historyk Konstantin Morozow wskazał, że istnieją uzasadnione podstawy do twierdzenia, że Sawinkow planował zorganizować rząd antybolszewicki po tym, jak wojska generała Piotra Krasnowa miały opanować Piotrogród¹⁰. Według dwóch wersji analizowanych przez rosyjskiego badacza na czele tego rządu stanąć miał Jerzy Plechanow¹¹.

2. Białe południe, konstytucja Korniłowa i problem Konstytuanty

Lokalny opór w Piotrogradzie i Moskwie nie zatrzymał bolszewików, czego skutkiem było opanowanie przez nich dwóch największych ośrodków miejskich, politycznych i przemysłowych Rosji. Nie oznaczało to jednak, że Lenin i jego współpracownicy zdołali podporządkować sobie całe terytorium upadłego Imperium Rosyjskiego, które do jesieni 1917 r. pozostawało pod władzą Rządu Tymczasowego. Jednym z takich miejsc był Obwód Wojska Dońskiego ze stolicą w Nowoczerkasku. Od czerwca 1917 r. władzę sprawował tam ataman Wojska Dońskiego gen. Aleksiej Kaledin, który nie uznał przewrotu bolszewickiego¹². Dzięki temu antybolszewiczcy wojskowi z gen. Aleksiejewem kontynuowali tam swoją działalność. Od początku listopada 1917 r. było to miejsce tworzenia Armii Ochotniczej, która stała się jednym z głównych polityczno-wojskowych ośrodków białej Rosji. W zamyśle gen. Aleksiejewa do czasu wyzwolenia stolic białe region południowego wschodu Rosji, obejmujący w pierwszej kolejności Don, Kubań i Terek, a następnie Ukrainę i terytorium do Astrachania, miał stać się – jak to określił Aleksiej Puczenkow – „drugą Rosją”¹³. W ramach tego chciano stworzyć nowe wojsko, a także podstawy nowej, antybolszewickiej państwowości¹⁴.

⁸ O ataku antybolszewików na Piotrogród pisał np. Lew Trocki. Ruch ten Trocki określał jako „kontr-rewolucję”. Zob. L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1990, s. 380 (reprint książki z 1930 r.).

⁹ К.Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной биографии*, Москва – Санкт-Петербург 2022, s. 446–461.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² А. Шубин, *Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918*, Санкт-Петербург – Москва 2017, s. 94–101.

¹³ А.С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии: от возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России: ноябрь 1917 – декабрь 1918 года*, Санкт-Петербург 2021, s. 92

¹⁴ Ibidem, s. 92–93.

Jednym z pierwszych dokumentów tej formacji polityczno-wojskowej była tzw. konstytucja Kornilowa, czyli program zmian ustrojowych przygotowanych w styczniu 1918 r. przez gen. Ławra Kornilowa¹⁵. Z pisma gen. Kornilowa do gen. Aleksiejewa z 2 lutego 1918 r. wynika, że dokument ten był „rozwiniciem” tzw. programu bychowskiego i miał zostać ogłoszony, kiedy gen. Ławrow uzna to za konieczne¹⁶. Konstytucja składała się z dwóch części: rozległej preambuły i czternastu punktów. Zawierała program z postulatami o charakterze politycznym, społeczno-ekonomicznym, państwowym i narodowościowym¹⁷.

Punkt pierwszy programu zawierał postulat „przywrócenia praw obywatela”, co oznaczało, że „wszyscy obywatele Rosji są równi przed obliczem prawa, bez względu na płeć i narodowość; [obowiązuje – M.P.S.] zniesienie klasowych przywilejów, ochrona nietykalności osobistej i mieszkania, wolność przemieszczania się, zmiany zamieszkania”¹⁸. Punkt drugi dotyczył przywrócenia w pełnym wymiarze wolności słowa i druku. Kolejne punkty odnosiły się do sfery gospodarki i praw własności. Zgodnie z punktem trzecim miało nastąpić „przywrócenie wolności przemysłowej i handlu, uchylenie nacjonalizacji prywatnych przedsiębiorstw finansowych”¹⁹, zaś punkt czwarty zawierał postulat „przywrócenia prawa własności”²⁰.

Te cztery punkty stanowiły postulaty podstawowych reform liberalno-wolnościowych i demokratycznych w państwie rosyjskim, nawiązujące do głównych deklaracji i aktów prawnych Rządu Tymczasowego z 1917 r., w tym do deklaracji Rządu Tymczasowego o jego składzie i zadaniach z 3 marca 1917 r.²¹ Nieprzypadkowo znalazły się więc one na początku listy, zwłaszcza postulat dotyczący przywrócenia prawa własności, co stanowiło sygnał, że antybolszewicki biały ruch będzie konsekwentnie anulował dokonane przez bolszewików przekształcenia własnościowe. Warto dodać, że pierwsze cztery punkty uzupełniał punkt dwunasty, który brzmiał: „Wszyscy obywatele są równi przed sądem. Kara śmierci zostaje utrzymana, ale może

¹⁵ *Политическая программа генерала Корнилова* [w:] *Архив русской революции*, t. IX, Берлин 1923, s. 285–286.

¹⁶ Columbia University Rare Book and Manuscript Library, Bakhmeteff Archive, Pavel Nikolaevich Miliukov, Series I: Cataloged Materials, Cataloged Correspondence A–M, Box 1, Ms Coll Miliukov, Kornilov, Lavr Georgievich to Mikhail Vasil'evich Alekseev, 2 Feb. 1918.

¹⁷ А. Никитина, *Добровольческая армия в Гражданской войне (состав, идеология, программа)* [w:] *Гражданская война как феномен мировой истории: материалы научной конференции*, Екатеринбург 2008, s. 207.

¹⁸ *Политическая программа...*, s. 285–286.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Декларация Временного правительства о его составе и задачах. 3 марта 1917 г.*, „Вестник Временного правительства” 1917, nr 1, 5 марта, s. 1. W „Zbiorze ukazów i postanowień Rządu Tymczasowego” dokument ten nazwano również oświadczeniem o mianowaniu Ministrów pierwszego społecznego Gabinetu i o programie jego działalności. Zob. *Сборник указов и постановлений Временного правительства*, Петербург 1917, s. 7–8.

być orzekana tylko w przypadkach najcięższych zbrodni państwowych”. Niemniej liberalno-konserwatywna postawa w sferze ochrony prawa własności stanowiła poważny problem w uzyskaniu szerokiego poparcia społecznego wśród ludności wiejskiej²².

Punkt piąty zawierał z kolei postulat odnowienia rosyjskiej armii na podstawie przywrócenia dyscypliny. Mowa w nim, że armia „powinna być formowana na ochotniczych podstawach (według wzoru armii angielskiej), bez komitetów, komisarzy i instytucji wybieranych”²³. Punkt szósty odnosił się natomiast do orientacji geopolitycznej Armii Ochotniczej. Zgodnie z nim Rosja miała wykonać wszystkie przyjęte na siebie zobowiązania międzynarodowe, które wynikały z umów sojuszniczych. Wojna miała być zaś „prowadzona do końca” w ścisłej współpracy z „naszymi sojusznikami”. W ciekawy sposób została określona sprawa pokoju kończącego wojnę, gdyż konstytucja wskazywała, że powinien być on zawarty na „demokratycznych podstawach, to znaczy z prawem do samookreślenia przez narody zniewolone”. Punkt siódmy wskazywał zaś: „W Rosji wprowadza się powszechne obowiązkowe podstawowe wykształcenie/edukację z szeroką miejscową autonomią szkoły”²⁴.

Jeśli chodzi o konstytucyjno-polityczny ustrój państwa, to kluczowy był punkt ósmy programu, który dotyczył zagadnienia Zgromadzenia Konstytucyjnego. Ze względu na jego znaczenie warto go zacytować w całości:

Zerwane przez bolszewików Zgromadzenie Konstytucyjne powinno być zwołane od nowa. Wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego powinny być przeprowadzone w sposób wolny, bez nacisku na wolę ludu i w całym kraju. Osoby ludowych wybrańców są święte i nietykalne²⁵.

Taka redakcja punktu o Zgromadzeniu Konstytucyjnym sugerowała, że gen. Korniłow będzie kontynuatorem polityki ustrojowej Rządu Tymczasowego z 1917 r. Polegała ona na uznaniu, że władza należy do ludu, on jest jej źródłem, co w warunkach rewolucji lutowej w Rosji oznaczało, że najważniejsze reformy ustrojowe mają być przeprowadzone przez Konstytuante, wybraną w wyborach powszechnych, równych i tajnych²⁶. Pozwala to uznać, że gen. Korniłow oparł się na zasadzie nieprzesądzania

---

²² O. Figes, *The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918–1920*, „Past & Present” 1990, nr 129, s. 172–173; N.G.O. Pereira, *White Power during the Civil War in Siberia (1918–1920): Dilemmas of Kolchak’s „War Anti-Communism”*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes” 1987, t. 29, nr 1, s. 59–60.

²³ *Политическая программа...*, s. 286.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ А.А. Рождественский, *Опыт теории учредительного собрания: (В связи с вопросом об учредительном собрании в России)*, Москва 1917; Б.А. Кистяковский, *Учредительное Собрание [w:] Свободный государственный строй*, Москва 1917; А. Аносков, *Что такое Учредительное собрание?*,

(ros. *nieprzedrieszenia*)²⁷. Zgodnie z nią tylko Zgromadzenie Konstytucyjne mogło zdecydować o wyborze monarchii albo republiki jako głównej formy ustrojowej. W praktyce równało się to także wstrzymaniu głównych reform, zwłaszcza rolnej i robotniczej, przez nowe władze rewolucyjne²⁸. I częściowo konstytucja Korniłowa powtarzała ten trend, gdyż fundamentalna dla Rosji, a tym samym dla przebiegu wojny domowej, sprawa agrarna została uregulowana w punkcie jedenastym, który otrzymał brzmienie:

Skomplikowana sprawa agrarna zostaje przekazana do rozwiązania w Zgromadzeniu Konstytucyjnym. Do momentu opracowania w nim w ostatecznej formie sprawy ziemskiej/agrarnej i wydania odpowiednich ustaw – wszelkiego rodzaju zaborczo-anarchistyczne działania obywateli uznane są za niedopuszczalne²⁹.

Tak recypowane przez białych nieprzesądzenie oznaczało również nieuznanie przez nich decyzji premiera A. Kiereńskiego z 1 września 1917 r. o ogłoszeniu Rosji republiką³⁰. Uznano więc ten akt za nieważny, co wynikało m.in. z tego, że już po jego przyjęciu w 1917 r. zarzucano Kiereńskiemu brak kompetencji do podejmowania takich decyzji³¹.

Rozwinięcie koncepcji nieprzesądzenia zawierał punkt dziewiąty. Zgodnie z nim „rząd, utworzony na podstawie programu gen. Korniłowa, jest odpowiedzialny za swoje działania tylko przed Zgromadzeniem Konstytucyjnym”³², któremu rząd ten przekazuje pełnię władzy państwowo-ustawodawczej. Zgromadzenie Konstytucyjne, jako „jedyny pan ziemi rosyjskiej”, powinno opracować „podstawowe prawa

---

Москва 1917; С.И. Абакумов, *Почему и зачем будет создано Учредительное собрание?*, Казань 1917; В.Ф. Динзе, *Государственный переворот в России*, Петроград 1917; Ф.Ф. Кокошкин, *Учредительное собрание: [доклад, прочитанный 7 съезду партии Народной свободы 25 марта 1917 г.]*, Петроград 1917; О.Г. Попова, *Идея учредительного собрания в российской истории и его роль в попытке создания правового государства в 1917 – начале 1918 г.* [w:] *Проблемы истории России*, Вып. 2: *Опыт государственного строительства XV XX вв.*, Екатеринбург 1998, s. 149–153.

²⁷ Д.В. Токарева, *Конституционно-правовые концепции государственных преобразований в программных документах Белого движения*, „Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки” 2010, nr 4, s. 4; Т.И. Кононова, Д.В. Токарева, *Политические декларации и конституционно – правовые концепции в программных документах Белого движения*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки” 2013, nr 1, s. 77–78.

²⁸ М.Р. Sadłowski, *Міędzy Mikołajem II a Leninem...*, s. 53.

²⁹ *Политическая программа...*, s. 286.

³⁰ *Постановление о провозглашении России республикой, 1 сентября 1917 г.*, <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5203/>; <https://www.prilib.ru/history/619540> [dostęp: 28.07.2024]; М.Р. Sadłowski, *Міędzy Mikołajem II a Leninem...*, s. 450–451.

³¹ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, Москва 2019, s. 119.

³² *Политическая программа...*, s. 286.

konstytucji rosyjskiej i ostatecznie skonstruować ustrój państwowy³³. Z jednej strony dawało to podstawę do uznania, że władza Armii Ochotniczej do czasu Konstytuanty miała charakter dyktatorski, z drugiej – rząd ten nie mógł przeprowadzić kluczowych reform społecznych i gospodarczych. Poza tym nowością w Konstytucji Kornilowa było uznanie, że „Zgromadzenie Konstytucyjne powinno być zwołane od nowa”³⁴. Tym samym wybrana pod koniec 1917 r., a zwołana i rozpędzona przez bolszewików w styczniu 1918 r. Konstytuanta została uznana przez gen. Kornilowa za organ zebrany w sposób wadliwy, w warunkach uniemożliwiających swobodne przeprowadzenie wyborów.

Z jednej strony zasada nieprzesądzania była korzystna w warunkach głębokiego podziału społeczeństwa rosyjskiego. Miała bowiem jednoczyć osoby o umiarkowanych sympatiach monarchicznych i konserwatywnych ze zwolennikami republiki. Nawiązywała wprost do ideałów i koncepcji ustrojowych z okresu rewolucji lutowej 1917 r.³⁵ Mowa tu m.in. o ideach republikańskich, socjalistycznych, federacyjnych, decentralizacyjnych, równościowych i demokratycznych. Z drugiej strony była istotna dla relacji z państwami Ententy, którym bliskie były wizje liberalnych reform, opartych na decyzjach Konstytuanty³⁶. Dlatego gen. Denikin w jednym ze swych pierwszych wystąpień publicznych, które miało miejsce po zdobyciu Stawropolu, 25 sierpnia 1918 r., mówił m.in., że Armia Ochotnicza nie może opierać się na konkretnej partii politycznej lub organizacji społecznej, bo jest ona armią państwa³⁷. W związku z tym twierdził on, że armia:

[...] prosto i uczciwie mówi: bądźcie prawicowi, bądźcie lewicowi, ale kochajcie naszą Ojczyznę i pomóżcie nam ją uratować... Dlatego urzędnicy Armii Ochotniczej, na których los położył ciężkie brzemię administrowania/zarządzania, nie będą łamać podstawowego ustawodawstwa. Ich rola to tylko stworzenie takich warunków, w których można znośnie, normalnie żyć i oddychać do tego momentu, dopóki Ogólnorosyjskie Instytucje Ustawodawcze, reprezentujące rozum i sumienie ludu rosyjskiego, nie ukierunkują jego życia w nowym kierunku, w światłość i prawdę³⁸.

Pod pojęciem „podstawowego ustawodawstwa” gen. Denikin rozumiał normy ustaw podstawowych Imperium Rosyjskiego, które mogą obowiązywać, ale przy uwzględnieniu zmian prawno-ustrojowych, czyli ustawodawstwa Rządu Tymczasowego 1917 r. Wystąpienie gen. Denikina stanowiło rozwinięcie jego tezy, które wygłosił na zebraniu starszych naczelników oddziałów Armii Ochotniczej 23 kwietnia

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ L. Engelstein, *Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921*, Oxford 2019, s. 380–381.

³⁶ G.F. Kennan, *Russia Leaves the War*, Princeton 2023, s. 362–363.

³⁷ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, s. 441.

³⁸ Ibidem.

1918 r.³⁹ Była tam mowa m.in. o zwołaniu Konstytuanty po „zaprowadzeniu w kraju porządku prawnego”⁴⁰. Oznaczało to przyjęcie koncepcji, że armia, która jest główną siłą odbudowy rosyjskiej państwowości, powinna być nie tylko „poza polityką”, ale także „ponad polityką”⁴¹.

Z czasem jednak zasada nieprzesądzania zaczęła stwarzać problemy kierownictwu białych, zwłaszcza w kontekście umacniania się przekonań monarchicznych wśród części kadry oficerskiej⁴² oraz działalności wybranych antybolszewickich liderów politycznych⁴³. Mowa tu o Wasiliju Szulginie, Michaile Rodziance, Markowie Drugim czy organizacji Sojusz Ratunku Rosji. Kręgi te do końca wojny domowej nie zdołały jednak przeforsować swoich monarchicznych koncepcji. Chęć manifestowania dążeń do jedności oraz zachowania apolityczności armii jako emanacji państwa sprawiła, że generałowie Denikin i Wrangel utrzymali nieprzesądzanie. Poza tym monarchiści borykali się z takimi politycznymi i prawnymi zagadnieniami, jak wybór momentu ogłoszenia monarchii, a przede wszystkim wybór dynastii oraz regenta lub monarchy.

W wyniku tego biały ruch oparł się na idei i koncepcji tymczasowej dyktatury wojskowej, która unikała jak mogła określenia przyszłych form ustrojowych. W ramach tego liderzy białego południa w osobach generałów Aleksiejewa, Kornilowa i Denikina wskazywali, że pierwszym zadaniem Armii Ochotniczej jest walka z bolszewikami oraz odbudowa państwowości, a nie polityka w postaci debatowania o przyszłych formach ustrojowych tego państwa.

W punkcie dziesiątym Konstytucji zawarto również postanowienia co do spraw religijnych. Zgodnie z tym Cerkiew Prawosławna powinna otrzymać pełną autonomię w sprawach religii. Jednocześnie zapowiedziano zniesienie „państwowej opieki nad sprawami religii” oraz ogłoszono, że „wolność wyznania realizuje się w pełnej mierze”. Jak pokazała praktyka działań zbrojnych, biali aktywnie wykorzystywali

---

³⁹ Ibidem, s. 178.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, s. 441.

⁴² Do jesieni 1917 r. rosyjska kadra oficerska poniosła poważne straty. Według Andrieja Gantina do października 1917 r. w armii rosyjskiej znajdowało się od 250 do 320 tys. oficerów, wśród których (odpowiednio: 190 i 260 tys.) dopiero w czasie I wojny światowej zdobyło stopień oficerski. Na przykład w pułkach piechoty do listopada 1917 r. miało zostać tylko 4% dawnych kadrowych oficerów. Zjawisko to, w połączeniu z terrorem bolszewickim od 1917 r., wpływało na radykalizację oficerów w kierunku postaw monarchicznych, prawicowych i reakcyjnych. Zob. А.В. Ганин, *Семь „почему” российской Гражданской войны*, Москва 2018, s. 13; М.Р. Sadłowski, *Artykuł recenzyjny topografii naukowej pt. Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 3, s. 243–257.

⁴³ А.И. Деникин, *Очерки русской смуты*, т. 3: *Белое движение и борьба Добровольческой армии: Май-октябрь 1918 г.*, Берлин 1924, s. 130–133; P. Kenez, *Red Advance, White Defeat: Civil War in South Russia 1918*, Washington 2004, s. 45–49.

sprawę obrzędów religijnych w swojej propagandzie polityczno-wojennej⁴⁴. Następnie w punkcie trzynastym zawarto informacje co kolejnej płaszczyzny społeczno-gospodarczej i sprawy, czyli kwestii robotniczej. Zgodnie z nim:

Robotnicy zachowują wszystkie polityczno-gospodarcze osiągnięcia rewolucji w sferze wymiaru czasu pracy, wolności związków robotników, zebrań i strajków, z wyłączeniem dokonanej przemocą nacjonalizacji przedsiębiorstw i kontroli robotniczej, prowadzącej do zabicia rodzimego przemysłu⁴⁵.

Ostatni w Konstytucji był punkt czternasty, który dotyczył m.in. sprawy narodowościowej. Zgodnie z nim gen. Kornilow uznawał „za oddzielnymi narodowościami wchodzącymi w skład Rosji, prawo do szerokiej autonomii miejscowej, pod warunkiem jednak zachowania jedności państwowej”⁴⁶. W drugim zdaniu było zaś napisane: „Polska, Ukraina i Finlandia, tworzące oddzielne narodowo-państwowe jednostki, powinny zostać szeroko wsparte przez rząd Rosji w ich dążeniach do państwowego odrodzenia, żeby tym jeszcze bardziej spoić wieczny i niekruszący się sojusz/unię braterskich narodów/ludów”⁴⁷.

Z treści tego punktu wynika, że liderzy białego ruchu zdawali sobie sprawę z konieczności rozwiązania kolejnej poważnej kwestii ustrojowej, czyli statusu prawnego narodowości zamieszkujących Rosję. W tym zakresie gen. Kornilow oparł się również na koncepcjach Rządu Tymczasowego, zwłaszcza na ideach i poglądach jego liberalnej i liberalno-konserwatywnej części. Mowa tu o koncepcjach polityków i prawników partii kadeckiej, którzy w 1917 r. generalnie odrzucali możliwość federalizacji Rosji. Za jedyne ustępstwa uznawali oni nadanie wybranym narodowościom autonomii. Zgodnie z tym Rosja miała być państwem jednolitym, czyli unitarnym⁴⁸, a odrębność prawno-ustrojowa na poziomie miejscowym miała być ustalona przez Konstytuante. Wykluczało to zatem możliwość ustanowienia odrębności danego terytorium i jego ludności na podstawie określonych umów z władzą centralną państwa. To z kolei prowadziło do problemów kształtowania się białego ruchu na południu Rosji, zwłaszcza od jesieni 1918 r., kiedy Armia Ochotnicza podjęła próbę uporządkowania sytuacji prawno-ustrojowej na Donie i Kubaniu.

Ten ostatni problem został opisany w książce *Rządy generała Denikina (Ze wspomnień)* z 1921 r.⁴⁹ autorstwa uczonego, prawnika i polityka Konstantina M. Sokołowa

---

⁴⁴ Ch. Lazarski, *White Propaganda Efforts in the South during the Russian Civil War, 1918–19 (The Alekseev-Denikin Period)*, „The Slavonic and East European Review” 1992, t. 70, nr 4, s. 706–707.

⁴⁵ *Политическая программа...*, s. 286.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Д.Р. Зайнутдинов, *Национальный вопрос в „белой” государственности*, „Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2: Гуманитарные науки” 2016, t. 31, nr 1, s. 23.

⁴⁹ К.Н. Соколов, *Правление генерала Деникина. (Из воспоминаний)*, София 1921.

(1882–1927)⁵⁰. Sokołow w czasie wojny domowej w Rosji uczestniczył m.in. w przygotowaniu najważniejszych aktów prawnych dla gen. Denikina oraz pełnił funkcję kierownika Oddziału Propagandy przy Specjalnej Naradzie Sił Zbrojnych Południa Rosji (OSWAG, ros. OCBAG). Ze wspomnień Sokołowa wynika, że jednym z głównych problemów Armii Ochotniczej (a następnie Sił Zbrojnych Południa Rosji, SZPR) było przekonanie elit Donu i Kubania, że Armia Ochotnicza nie ma wyłącznego prawa do samodzielnego konstruowania ustroju państwa rosyjskiego, a tym samym reprezentacji władzy ogólnorosyjskiej. Biali na południu dążyli bowiem do budowy zrębów ogólnorosyjskiego aparatu władzy państwowej i administracji, a także restauracji granic państwa rosyjskiego jak najbardziej przypominających granice Imperium Rosyjskiego z 1914 r.⁵¹ W myśl tej koncepcji ustrojowej i politycznej preferowali oni nadanie lokalnej ludności autonomii. Natomiast inne koncepcje, w tym postulaty ustanowienia szerokich praw o charakterze federacyjnym i decentralizacyjnym, były traktowane przez białych polityków i wojskowych nie tylko jako przedwczesne, lecz także wrogie i separatystyczne. Ten konflikt wizji rozwiązań ustrojowych „autonomia czy federacja”, zwłaszcza na linii władze Kubania – gen. Denikin, stał się jednym z głównych czynników osłabiających ruch antybolszewicki na południu Rosji⁵². W tym regionie nastąpił bowiem podział na tzw. liniowców oraz czarnomorców – federalistów (nazywanych również samostijnikami)⁵³. Pierwsi co do zasady popierali linię polityki ustrojowej gen. Denikina, drudzy natomiast stali na stanowisku prawnej odrębności Kubania, który mógłby stać się częścią demokratycznego, republikańskiego i federacyjnego państwa rosyjskiego. Z takiego założenia wynikało więc, że bycie częścią państwa rosyjskiego miało opierać się na umowie zawartej „jak równi w równymi” z innymi częściami i najpewniej centrum. W praktyce problem ten okazał się jeszcze bardziej złożony, bo czarnomorcy zaczęli prowadzić politykę oraz

---

⁵⁰ K.M. Sokołow był związany z Wydziałem Prawa Uniwersytetu Sankt-Petersburskiego (od 1904 r. z Katedrą Prawa Państwowego), gdzie między 1910 a 1916 r. zajmował się też działalnością dydaktyczną. Oprócz tego wykładał w Petersburskim Instytucie Wyższej Wiedzy Handlowej (ros. Институт высших коммерческих знаний) i w handlowej Szkole Teniszewskiej (ros. Тенишевское училище). Najważniejszą pracą naukową Sokołowa była monografia pt. *Parlamentaryzm. Doświadczenie teorii prawa ustroju parlamentarnego*. Zob. К.Н. Соколов, *Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя*, Санкт-Петербург 1912.

⁵¹ А.С. Пученков, *Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 г.)*, Москва 2016, s. 336–339; А. Смолин, *У закрытых дверей Версальского дворца. Парижская мирная конференция и русская дипломатия в 1919 году*, Санкт-Петербург 2017, s. 86; P. Kenez, *The Relations between the Volunteer Army and Georgia, 1918–1920: A Case Study in Disunity*, „The Slavonic and East European Review” 1970, t. 48, nr 112, s. 404–405. Takimi celami strategicznymi kierował się również rząd adm. Aleksandra Kołczaka na Syberii. Zob. Г. Гинс, *Сибирь, союзники и Колчак. Поворотный момент русской истории. 1918–1920*, Москва 2013, s. 618

⁵² В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, s. 61–70.

⁵³ Ibidem.

przyjmować akty prawne jak niezależne państwo (np. wysyłając w 1919 r. własną delegację dyplomatyczną do Paryża oraz zawierając umowę z tzw. rządem republiki Unii Górskich Ludów Kaukazu). Do tego dochodziło odrzucenie przez elity Kubania ustroju monarchicznego. Antybolszewicy, a zwłaszcza biali, stanęli więc przed problemem wypracowania form ustroju terytorialnego, głównie w kontekście pilnych spraw narodowościowych⁵⁴. Niemniej białych łączyły obawy oraz sprzeciw wobec zasady samostanowienia narodów⁵⁵. Warto zatem podkreślić, że część głównych ośrodków białych była tworzona na terytoriach nierosyjskich lub wieloetnicznych, co utrudniało możliwość ich politycznej, ustrojowej i wojennej konsolidacji⁵⁶.

3. Problem dyktatury

W swoich wspomnieniach gen. Denikin napisał, że po śmierci gen. Kornilowa „po prostu w wyniku inercji utwierdziła się ta niepisana konstytucja Armii Ochotniczej”, która wcześniej rozdzieliła kompetencje generałów Aleksiejewa i Kornilowa⁵⁷. Aleksiejew nadal odpowiadał więc za sprawy polityki wewnętrznej i zewnętrznej oraz finanse, a Denikin za „najwyższe zarządzanie armią i dowództwo”. Jednocześnie Armię Ochotniczą, jako nowy niezależny twór polityczno-wojskowy o charakterze państwowym (mający ambicję obalenia bolszewików i budowy nowych struktur władzy i administracji), jej kierownictwo starało się oddzielać od istniejących partii, grup czy liderów politycznych.

Po śmierci gen. Aleksiejewa w październiku 1918 r. pełnię władzy nad ochotnikami przejął gen. Denikin, którego rządy określa się zwykle mianem dyktatury. Warto przytoczyć opinię prawnika K.M. Sokołowa z 1919 r. na rządy silnej ręki, którą Puczenkow odnalazł w jego archiwum. Jest to opinia o dyktaturze Denikina z 1919 r. adresowana do ówczesnego kierownika denikińskiej propagandy B.L. Burcewa:

To jest reżim dyktatury wojskowej. My nie używamy oficjalnie tego „straszego” słowa. Ale nie boimy się go i wiemy, że oznacza ono istotę sprawy. Wszyscy, którzy pracujemy z generałem Denikinem, niewzruszenie twierdzimy, że tylko w formie dyktatury wojskowej jest sądzone utworzenie tej twardej władzy, która jest nie-

⁵⁴ А.Г. Гатауллин, Д.Р. Зайнутдинов, „Белая” Россия: проблема выбора формы территориального устройства, „Russian Journal of Economics and Law” 2014, nr 2 (30), s. 171.

⁵⁵ O. Rowe, *For a United Russia? The White Movement’s Rejection of National Self-Determination, 1918–20*, „The Russian Review” 2024, nr 83 (4), s. 577–594.

⁵⁶ P. Kenez, *A.I. Denikin*, „The Russian Review” 1974, nr 33 (2), s. 141; Д. Санборн, *Великая война и деколонизация Российской империи*, Бостон – Санкт Петербург 2021, s. 408; G.A. Brinkley, *The Volunteer Army and the Allied Intervention in South Russia, 1917–1921: A Study in the Politics and Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame 1966, s. 194–197.

⁵⁷ А.И. Деникин, *Очерки русской смуты*, т. 3, s. 128.

zbędna do odrodzenia rosyjskiej państwowości. Uczymy się i osiągamy sukcesy, i, uwierzcie, pod względem politycznym nie jest to sytuacja beznadziejna. Z różnych stron charakteryzują nas jako ciemne siły, jako obskurantów, nierozumiejących ducha czasu i nieumiejących podążać za nim. Nie ma bardziej obraźliwego kłamstwa niż legenda o reakcyjności Komendy Głównej. W organizmie armii występują elementy reakcyjne. Niewątpliwie. Ale proszę pamiętać, że żyjemy w warunkach dyktatury, a w reżimie dyktatury program polityczny jest określany przez dyktatora. Generał Denikin nie jest reakcjonistą. Pośród zamętu polityki rosyjskiej potrafił on znaleźć umiarkowaną linię rozwoju państwowego i mądrze i twardo prowadzi on nas tą drogą, nie dopuszczając odchyień ani w prawo, ani w lewo. Rozumie on historyczne znaczenie przelomu rewolucyjnego i obca jest mu idea restauracji, zarówno w sferze czystej polityki, jak i w sferze stosunków społecznych⁵⁸.

W tym czasie – jak stwierdził Puczenkow – nie było większej grupy polityków, jak w początkach kształtowania się ruchu białych, którzy mieliby wpływ na białych wodzów. Przykładem tego jest odrzucenie przez gen. Denikina idei zwołania rady najwyższej, która skupiałaby przedstawicieli czterech dum państwowych⁵⁹.

Jeśli chodzi o dyktaturę, rosyjski badacz Wasilij Cwietkow wyodrębnił trzy jej modele wśród białego ruchu⁶⁰. Pierwszy, zwany „dyktaturą z góry”, oznaczał, że dany wojskowy dzięki poparciu armii, osiągnącej określone sukcesy, uznawał się za najważniejszy czynnik państwowotwórczy i decyzyjny⁶¹. Realizował on władzę wykonawczą i ustawodawczą oraz określał główne kierunki polityki wewnętrznej. Drugi wariant, czyli „dyktatura z dołu”, oznaczał, że dyktator opierał swoje rządy na sankcji organu przedstawicielskiego, co miało wskazywać na szerokie społeczne źródła legitymacji i wybór tej osoby⁶². W końcu część sił politycznych Rosji, w tym większość kadetów, akceptowała dyktaturę wojskową jako potencjalnie skuteczny model władzy w nadzwyczajnych okolicznościach⁶³. Trzeci wariant można zaś określić jako mieszany, gdyż łączył cechy dwóch poprzednich⁶⁴. Na przykład pozycja i władza dyktatora, który formował ją dzięki sile militarnej, z czasem była ograniczana przez istnienie lub współpracę z danymi organami przedstawicielskimi.

⁵⁸ А.С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии...*, s. 532–533.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 533.

⁶⁰ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1920–1922 гг.*, Москва 2019, s. 979–980

⁶¹ *Ibidem*, s. 979.

⁶² *Ibidem*, s. 979–980.

⁶³ В.Г. Хандорин, *Эволюция взглядов сибирских кадетов по вопросу о власти в период революции и Гражданской войны*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена” 2010, nr 126, s. 98; *idem*, *Эволюция взглядов сибирских кадетов по вопросам религии и национальной ментальности в период революции и Гражданской войны*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена” 2011, nr 127, s. 29.

⁶⁴ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1920–1922 гг.*, s. 980.

Według niektórych badaczy ograniczenia te dają podstawę do nazywania modelu ustrojowego białych „konstytucyjnymi dyktaturami”⁶⁵. Z kolei naczelnik Zarządu Wymiaru Sprawiedliwości Specjalnej Narady przy gen. Denikinie, prawnik Wiktor Mikołajewicz Czeliszczew, twierdził, że w warunkach wojny domowej dyktatura była nieograniczona w sferze kompetencji, a zarazem ograniczona do czasu wojny i co do głównego zadania, czyli pokonania bolszewików⁶⁶.

Oprócz dyktatury jednoosobowej wyróżniano też dyktaturę kolektywną. Był to zresztą jeden z głównych przedmiotów sporów między liberałami i konserwatystami a socjalistami w ruchu antybolszewickim. Ci drudzy obawiali się bowiem, że jednoosobowość jest wyrazem dążeń niedemokratycznych, wręcz reakcyjnych. Tym samym uznali, że forma organizacji władzy w czasie wojny domowej zdecyduje o kształcie polityki i reformach nie tylko w czasie tego konfliktu, ale także po wojnie. W tym sensie spór o formę rządów, który mógł się wydawać konfliktem na tle technicznej organizacji aparatu administracyjno-państwowego, był traktowany jako coś więcej. Dlatego rozmaici antybolszewiczcy socjaliści postrzegali koncepcję ustrojowej tymczasowej jednoosobowej dyktatury wojskowej jako potencjalną drogę nie tylko ku monarchii konstytucyjnej, ale także ku jakiejś nowej formie samodzielnia.

4. Centralny aparat administracyjny białego południa

Charakteryzując działalność Armii Ochotniczej w pierwszej połowie 1918 r., Sokołow stwierdził, że dyktatura faktycznie istniała i miała wyrażać się tym, że dowództwo tej formacji rozporządzało środkami publicznymi, wydawało akty administracyjne, a nawet akty o charakterze ustawodawczym, co oznaczało, że na terytoriach zajętych przez nią zaczęły się kształtować początki władzy cywilnej⁶⁷. Nie było jednak „konstytucji” tej władzy czy aktu, który regulowałby jej ustrój, chociażby jej podział na poszczególne organy⁶⁸. Zgodnie więc z regulacjami polowego zarządu cywilne uprawnienia Armii Ochotniczej po śmierci Ł. Korniłowa przejął Denikin, a sprawami zagranicznymi i finansowymi kierował M. Aleksiejew. Ten ostatni nie miał według Sokołowa w tym zakresie oficjalnego tytułu, lecz działał na podstawie „prawa twórcy armii” i dopiero 20 sierpnia 1918 r. wydał pierwszy rozkaz w charakterze Głównodowodzącego Armią Ochotniczą. Na jego podstawie stworzył stanowisko swojego zastępcy, którym został gen. A.M. Dragomirow. Jednocześnie został powołany Wojskowo-Polityczny Oddział z funkcjami kancelarii

⁶⁵ Д.Р. Зайнутдинов, *Конституционная (ограниченная) диктатура „Белых” режимов: путь либеральной демократии*, „Вестник экономики, права и социологии” 2013, nr 1, s. 151.

⁶⁶ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1920–1922 гг.*, s. 183.

⁶⁷ К.Н. Соколов, *Правление генерала Деникина...*, s. 27.

⁶⁸ Ibidem.

przy Głównodowodzącym Armią. Sokołow stwierdził jednak, że w takim momencie Armia Ochotnicza powinna powołać rząd, który zająłby się organizacją życia obywatelskiego. Chodziło więc nie tylko o organizacyjne uporządkowanie władz Armii Ochotniczej, ale także o stworzenie administracji.

W tym celu wydano akty wykonawcze do rozkazu z 20 sierpnia 1918 r., w tym Regulamin o Specjalnej Naradzie przy Najwyższym Kierowniku Armii Ochotniczej, który został sporządzony według projektu Wasilija W. Szulgina⁶⁹. Akt ten miał charakter tajny i liczył kilka egzemplarzy, co było wynikiem skomplikowanej sytuacji politycznej i wojennej na terytoriach zajmowanych przez Armię Ochotniczą. Zgodnie z tym celami Specjalnej Narady było:

1) opracowanie wszelkich zagadnień związanych z odbudową organów zarządu państwowego (administracji rządowej) i samorządu terytorialnego na terytoriach, które podlegają władzy oraz wpływowi Armii Ochotniczej;

2) przedyskutowanie i przygotowanie tymczasowych projektów ustawodawczych we wszystkich sferach ustroju państwa: o znaczeniu miejscowym; o ustroju obwodów wchodzących w sferę wpływów Armii Ochotniczej; o znaczeniu ogólnopaństwowym w celu „odbudowy Wielkomocarstwowej Rosji w dawnych jej granicach”;

3) zorganizowanie relacji ze wszystkimi obwodami byłego Imperium Rosyjskiego, w tym z funkcjonującymi na ich terytorium rządami i partiami politycznymi;

4) zorganizowanie relacji z przedstawicielami państw Ententy i przygotowanie z nimi planów wspólnych działań w walce z państwami centralnymi;

5) ustalenie miejsca przebywania i kontaktu z „wyróżniającymi się działaczami państwowymi” we wszystkich sferach państwowego zarządu, a także z głównymi przedstawicielami samorządu terytorialnego i zawodowego, handlu, przemysłu i finansów⁷⁰.

Specjalna Narada dzieliła się na następujące wydziały: Ustroju Państwowego, Spraw Wewnętrznych, Dyplomatyczno-Agitacyjny, Finansowy, Handlu i Przemysłu, Zapatrzenia, Gruntów Rolnych, Dróg Łączności, Sprawiedliwości, Oświaty Ludowej oraz Kontroli. Na czele każdego wydziału stał zarządzający i dwóch jego zastępców. Oprócz tego powoływano funkcję zarządzającego sprawami Specjalnej Narady (szefa kancelarii), przy którym miała funkcjonować kancelaria oraz biuro informacyjne. Konstrukcja ta była wzorowana na instytucji ministerstw.

Prezesem Specjalnej Narady został Najwyższy Kierownik Armii Ochotniczej gen. Aleksiejew. Na mocy rozkazu mianował on zarządzających oraz szefa kancelarii. Jego zastępcami byli: pierwszym zastępcą Dowodzący Armią gen. Denikin, drugim zastępcą – pomocnik Najwyższego Kierownika Armii Ochotniczej gen. Dragomirow,

⁶⁹ *Организация власти на юге России в период гражданской войны (1918–1920 гг.)* [w:] *Архив русской революции*, t. 4, Берлин 1922, s. 241–242.

⁷⁰ *Ibidem*.

a trzecim – pomocnik Dowodzącego Armią gen. Łukomski. Jednocześnie wymienione osoby miały być stałymi członkami Specjalnej Narady. Oprócz nich funkcję stałego członka otrzymał naczelnik sztabu gen. Romanowski, wszyscy zarządzający wydziałami Specjalnej Narady oraz zarządzający sprawami Specjalnej Narady (szef kancelarii). W celu rozwiązania specjalnych zadań na posiedzenia Specjalnej Narady mogły być zapraszane inne osoby za zgodą jej prezesa.

Kierujący oddziałami mieli prawo do osobistego spotkania z Najwyższym Kierownikiem Armii oraz Dowodzącym Armią, a także prawo inicjatywy ustawodawczej w zakresie spraw właściwych dla kierowanego przez siebie oddziału. Odpowiedni projekt ustawodawczy, na podstawie zgody prezesa Narady, kierowany był na jej obrady. Posiedzenia Narady dzieliły się na duże i małe. Duże były zwoływane w celu „rozwiązywania najpoważniejszych spraw o ogólnopanstwowym znaczeniu” i do rozpatrywania skomplikowanych projektów ustaw, których przedmiot dotyczył kilku wydziałów lub instytucji. Przewodniczącym posiedzenia był Najwyższy Kierownik Armii. Małe posiedzenia miały być natomiast zwoływane przez Dowodzącego Armią gen. Denikina w celu rozwiązywania pilnych spraw życia bieżącego na terytoriach zajmowanych przez Armię Ochotniczą. O ich wynikach informowano na najbliższym dużym posiedzeniu Narady.

Przykładem prac Narady, a zwłaszcza jej Wydziału Sprawiedliwości, może być posiedzenie z 25 stycznia 1919 r., w czasie którego zarządzający tym wydziałem referował w sprawie obowiązywania postanowień przyjętych przez Rząd Tymczasowy Rosji z 1917 r.⁷¹ Co do tego zagadnienia Zarządzający Wydziału Sprawiedliwości wniósł trzy propozycje rozwiązań:

1) postanowienia Rządu Tymczasowego, przyjęte do 25 października 1917 r., za wyjątkiem tych, które zostały uznane za nieważne albo zmienione rozkazami Głównodowodzącego SZPR, uznać za wciąż obowiązujące na terytorium podporządkowane temu Głównodowodzącemu;

2) zlecić zarządzającym wydziałami przegląd z uwagi na przedmiot swojego wydziału wydanych przez Rząd Tymczasowy postanowień w celu przygotowania propozycji dotyczących ich usunięcia, zmiany lub uzupełnienia;

3) zlecić zarządzającym wydziałami przegląd wydanych przez rząd Ukrainy postanowień w celu określenia, które z nich, ze względu na właściwości „guberni małorosyjskich”, należałoby również przyjąć na te gubernie Małorosji, które znajdują się pod władzą Głównodowodzącego SZPR⁷².

---

⁷¹ Журнал но. 30 заседания Особого совещания при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине, 25 января 1919 г. [w:] Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине, сентябрь 1918 – декабрь 1919 года, Москва 2008, s. 120.

⁷² Ibidem.

Po śmierci gen. Aleksiejewa przystąpiono do prac nad zmianami w ustroju Narady. W konsekwencji w lutym 1919 r. wydano nowy regulamin⁷³. Zgodnie z nim Narada dzieliła się na zarządy, będące odpowiednikiem wcześniejszych wydziałów. Wsparcie miały im okazywać: Wydział Ustaw (legislacyjno-ustawodawczy), Wydział Propagandy oraz Kancelaria⁷⁴.

5. Antybolszewicy socjaliści i Komucz

Siłą polityczną, która nie uznała rozpuśnięcia Konstytuanty w styczniu 1918 r., byli również eserzy⁷⁵, właściwie pravicowi eserzy. Podjęli oni rozmaite działania konspiracyjne, mające na celu kontynuację prac tego organu. Jak wspominał jeden z ówczesnych działaczy eserowskich, Prokofij D. Klimuszkin, jego stronnictwo uważało, że żaden organ nie ma prawa rozwiązać zwołanego na przełomie 1917 i 1918 r. Zgromadzenia Konstytucyjnego⁷⁶. Zgodnie z tym Konstytuanta tylko na mocy własnej decyzji może ulec rozwiązaniu. Dlatego pravicowi eserzy, inaczej niż przedstawiciele białego ruchu na południu Rosji czy Syberii, uznali, że należy doprowadzić do zwołania rozpuśzonego przez bolszewików Zgromadzenia Konstytucyjnego, z wyłączeniem bolszewików i lewych eserów. Technicznie miało to polegać na zebraniu na wyzwolonych od bolszewików terytoriach tych deputowanych do Konstytuanty, którzy zostali do niej wybrani w 1917 r. Taki organ sprawowałby władzę tymczasowo, a co najważniejsze – ogłosiłby wybory do nowego Zgromadzenia Konstytucyjnego, a następnie sam się rozwiązał. W konsekwencji eserzy w Samarze w czerwcu 1918 r. powołali Komitet Członków Zgromadzenia Ustawodawczego, tzw. Komucz. Głównym problemem ustrojowym, z którym musiał się mierzyć ten organ antybolszewickiej władzy, była jednak sprawa uznania go za tymczasowy najwyższy organ władzy ogólnorosyjskiej, a nie lokalnej. Na tej bowiem płaszczyźnie konkurowało kilka ośrodków władzy. Latem 1918 r. Komucz wygrał konkurencję z Tymczasowym Rządem Syberyjskim, który powstał 30 czerwca 1918 r. w Omsku.

Przejęcie władzy w regionie przez Komucz nie mogło się dokonać bez rozpoczęcia budowy lokalnych struktur władzy. Dlatego na podstawie rozkazu nr 50 z 25 czerwca 1918 r. powołano powiatowych pełnomocników Komucza⁷⁷. Na jego mocy pełnomocnik był głównym przedstawicielem centralnego organu władzy,

⁷³ *Организация власти на юге России...*, s. 241–242.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 245.

⁷⁵ O koncepcjach ustrojowych eserów: К.Н. Морозов, *Эсеровские варианты народнической модели общественно-политического переустройства России*, „Идеи и идеалы” 2017, nr 4 (34), t. 1, s. 149–150.

⁷⁶ П.Д. Климушкин, *Правда об Учредительном собрании*, Самара 1918.

⁷⁷ *Приказ Комуца no. 50 от 25 июня 1918 года об уездных уполномоченных Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания* [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*,

czyli Komucza. Co ważne, jeśli rozkaz nie stanowił inaczej, pozycję ustrojową pełnomocników regulowało rozporządzenie Rządu Tymczasowego z 6 września 1917 r. o komisarzach powiatowych. Oznaczało to, że nowy antybolszewicki ośrodek władzy na Wołdze kolejny raz nawiązywał wprost do systemu prawnoustrojowego sprzed przewrotu październikowego 1917 r., recypując regulacje prawne dotyczące instytucji komisarzy, czyli przedstawicieli rządu w terenie. Kompetencje pełnomocnika obejmowały: wzmocnienie władzy Komucza, wszechstronne współdziałanie na rzecz formowania Armii Ludowej, zabezpieczenie porządku i bezpieczeństwa publicznego, podejmowanie działań na rzecz odnowienia działalności organów samorządu terytorialnego „oraz innych rządowych i obywatelskich instytucji i organów/urzędników, w takich formach, w jakich funkcjonowali oni przy Rządzie Tymczasowym”⁷⁸. Zwłaszcza ostatni punkt był istotny, gdyż w polityczno-ustrojowej myśli eserów organy samorządu terytorialnego miały być głównymi organami władzy w terenie. Zadaniem Komucza było więc przygotowanie kraju do wdrożenia szerokiej decentralizacji władzy i administracji.

Poza tym do momentu powołania odpowiednich instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo pełnomocnik miał prawo zatrzymania osób zagrażających sprawom obrony narodowej oraz bezpieczeństwu publicznemu, a także sprawował nadzór nad lokalną milicją.

Interesującą instytucję, charakterystyczną dla funkcjonowania administracji i władzy w okresie wojny domowej, zawierał punkt piąty. Zgodnie z nim na potrzeby rozwiązania spraw o miejscowym znaczeniu i uporządkowania spraw o znaczeniu gospodarczym pełnomocnik powiatowy mógł utworzyć organy doradcze, np. komitety, powołując do nich miejscowych działaczy, kierując się ich specjalizacją, niezależnie od przynależności partyjnej.

Jeśli chodzi o skargi na działalność pełnomocników powiatowych, to należało je składać bezpośrednio do Komucza. Rozwinięciem tej linii budowy władz lokalnych był rozkaz nr 55 z 27 czerwca 1918 r. o przekazaniu pełni władzy na miejscach pełnomocnikom Komitetu⁷⁹. Zgodnie z nim pełnię władzy administracyjnej w terenie mieli posiadać pełnomocnicy Komitetu. W związku z tym wszelkie lokalne komitety, które powstały w terenie, miały być ściśle podporządkowane Komitetowi przez jego pełnomocników w terenie. Klamrą zamykającą tę konstrukcję był rozkaz nr 85 z 6 lipca 1918 r. o zatwierdzeniu Tymczasowego Regulaminu o gubernialnych pełnomocnikach⁸⁰.

t. XI: *Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь – октябрь 1918 года*, Москва 2011, s. 160.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ *Приказ Комуча но. 55 от 27 июня 1918 года о передаче всей полноты власти на местах уполномоченным Комитета* [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив...*, t. IX, s. 165.

⁸⁰ *Приказ Комуча но. 85 от 6 июля 1918 года об утверждении Временных правил о губернских уполномоченных* [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, t. XI: *Журналы заседаний*,

Jeśli chodzi o sprawę agrarną, kluczowy był rozkaz nr 83 Komucza z 6 lipca 1918 r. o wprowadzeniu w życie ustawy o ziemi, przyjętej przez Ogólnorosyjskie Zgromadzenie Konstytucyjne⁸¹. Na jego mocy ustawa o ziemi, która została przyjęta w styczniu 1918 r. przez Konstytuante powinna być stosowana we wszystkich guberniach Rosji. Z drugiej strony, rozkaz ten precyzował, że na podstawie tamtej ustawy ziemia wchodzi w posiadanie komitetów ziemskich/agrarnych, które zgodnie z warunkami miejscowymi opracują regulacje co do korzystania z niej. Natomiast ziemie należące do kozaków miały na podstawie ustawy pozostać w korzystaniu wspólnot (*obszczin*) na dawnych zasadach. W praktyce na białej Syberii w 1918 r. antybolszewicy wahali się między akceptacją faktycznego podziału ziemi przez chłopów a ochroną praw własności dotychczasowych właścicieli tych ziem⁸².

Kończąc omawianie działalności prawodawczej Komucza, należy pamiętać, że mimo generalnego kursu na powrót do regulacji prawnych sprzed przewrotu bolszewickiego oraz rozpadnięcia Konstytuante ten ośrodek władzy korzystał również z regulacji bolszewicko-sowieckich. Na przykład na mocy rozkazu nr 89 z 7 lipca 1918 r. zdecydowano się tymczasowo zachować moc obowiązującą dekretów władzy sowieckiej z zakresu ochrony i regulacji pracy⁸³. Rosyjski historyk Aleksander Szubin napisał, że w sferze społeczno-gospodarczej Komucz postulował połączenie gospodarki rynkowej (nie tylko kapitalistycznej), regulacji państwowej i szerokich praw socjalnych⁸⁴. I w odróżnieniu od bolszewików oraz białych, w warunkach wojny domowej próbował łączyć socjalne podejście do gospodarki z pryncypialnym, wręcz dogmatycznym przywiązaniem do demokracji parlamentarnej⁸⁵.

6. Narada Państwowa w Ufie i powstanie Dyrektoriatu

W 1918 r. Armia Ochotnicza, lokalne rządy na Donie i Kubaniu czy Komucz nie były jedynymi politycznymi, wojenno-politycznymi czy też narodowo-autonomicznymi ośrodkami, które miały ambicje do tworzenia struktur państwowych antybolszewickiej Rosji. Tylko na terenie wschodniej Rosji, czyli Syberii, takich ośrodków

---

приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь–октябрь 1918 года, Москва 2011, s. 178.

⁸¹ *Приказ Комуча no. 83 от 6 июля 1918 года о введении в действие закона о земле, принятого Всероссийским Учредительным собранием* [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив...*, t. XI, s. 177.

⁸² И.И. Кротт, *Аграрная политика антибольшевистских правительств на востоке России и восстановление юридических прав собственников земли (май–ноябрь 1918 г.)*, „Омский научный вестник” 2011, nr 5 (101), s. 18.

⁸³ *Приказ Комуча no. 89 от 7 июля 1918 года о временном сохранении силы декретов советской власти об охране и регулировании труда* [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив...*, t. XI, s. 181–182.

⁸⁴ А. Шубин, *1918 год. Революция кровью омытая*, Москва 2019, s. 581.

⁸⁵ *Ibidem*.

było, jak wylicza Cwietkow, jedenaście⁸⁶. Najpoważniejszy z nich to wspomniany już Tymczasowy Rząd Syberyjski. Taka sytuacja, zwłaszcza na Powołżu, Uralu i Syberii, rodziła problemy dotyczące nie tylko tego, który z tych ośrodków ma charakter ogólnorosyjski, a który obwodowy, czyli lokalny, ale także spraw praktycznych, technicznych, np. nieprzerwanego funkcjonowania transportu i łączności, koordynacji polityki finansowej czy rozgraniczenia danych jednostek administracyjnych i wznawiania w nich administracji. W związku z tym przy współdziałaniu władz Korpusu Czesosłowackiego w dniach 15–16 czerwca 1918 r. w Czelabińsku odbyła się Czelabińska Narada pomiędzy Komuczem a Tymczasowym Rządem Syberyjskim. Jej rezultatem było nie tylko rozwiązanie kilku praktycznych spraw, lecz także wstępne rozmowy o projektach stworzenia ogólnorosyjskiej władzy. W wyniku tego zwołano następną naradę w Czelabińsku, która rozpoczęła swoje prace 23 sierpnia 1918 r. Sama instytucja narad wywodziła się z czasów rewolucji lutowej 1917 r. – w sierpniu 1917 r. zwołano Naradę Państwową, a miesiąc później Naradę Demokratyczną. Chodziło o organizację spotkania przedstawicieli głównych sił politycznych, społecznych, medialnych, gospodarczych i wojennych. Narady odgrywały tym samym rolę quasi-parlamentów, czyli swego rodzaju organów przedstawicielskich w warunkach, gdy nie było możliwe przeprowadzenie wyborów i kampanii wyborczych. I taki charakter miały narady w Czelabińsku, zwłaszcza ta druga, która skupiła przedstawicieli kilku ośrodków antybolszewickich oraz partii politycznych. Jeśli chodzi o ich obrady, głównym problemem ustrojowym, który był dyskutowany, była sprawa integracji poszczególnych ośrodków antybolszewickich, a tym samym stworzenie zrębów nowych władz rosyjskich. W ramach tego spór dotyczył kwestii, czy podstawą nowych struktur ma być pierwsza Konstytuanta, czy też należy na danej naradzie państwowej wybrać silne, niezależne władze, które będą prowadzić walkę antybolszewicką oraz ogłosią wybory do nowej Konstytuanty.

W konsekwencji tych dyskusji w dniach 8–23 września 1918 r. w Ufie odbyła się kolejna narada (Państwowa Narada), w której wzięli udział przedstawiciele następujących instytucji, organów i partii politycznej: Zjazdu Członków Ogólnorosyjskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego, Komitetów Członków Zgromadzenia Konstytucyjnego, Sybirskiego Rządu Tymczasowego, Obwodowego Rządu Uralu. Zdecydowali oni o „wręczeniu pełni najwyższej władzy na całej przestrzeni Państwa Rosyjskiego Ogólnorosyjskiemu Rządowi Tymczasowemu w składzie pięciu osób: Mikołaja D. Akwsjetiewa, Mikołaja I. Astrowa, gen. Wasilija G. Bołdyriewa, Piotra W. Wołododzkiego i Mikołaja W. Czajkowskiego”⁸⁷. Tworzyli oni Dyrektoriat, czyli organ kolegialny, który posiadał najwyższą władzę do momentu zwołania Konsty-

⁸⁶ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, s. 395–396.

⁸⁷ *Акт об образовании всероссийской верховной власти, принятый на государственном совещании, имевшем место в городе Уфе с 8 по 23 сентября 1918* [w:] *Архив русской революции*, t. XII, Берлин 1923, s. 189–193.

tuanty. W związku z tym osoby te nie ponosiły przed nikim odpowiedzialności oraz co do zasady nie miały być przez nikogo zamieniane. Akt ten zawierał trzy ogólne warunki, na podstawie których miał działać nowy rząd.

Po pierwsze, Ogólnorosyjski Rząd Tymczasowy, aż do zwołania Ogólnorosyjskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego, miał być jedynym nosicielem najwyższej władzy na całym terytorium państwa rosyjskiego. Po drugie, wszystkie funkcje najwyższej władzy, które były tymczasowo delegowane w wyniku bieżących wydarzeń politycznych i wojennych dla rządów obwodowych, powinny zostać przekazane do Ogólnorosyjskiego Rządu Tymczasowego, jeśli zażąda on takich działań. Po trzecie, konieczne było ustanowienie granic kompetencji rządów obwodowych na podstawie autonomii obwodowej i na podstawach określonych w ogłoszonym przez rząd programie. Oznaczało to, że zebrane w Ufie ośrodki polityczne zrezygnowały z budowy własnych struktur i pozycji na podstawie suwerenności, ale stały się po prostu częścią, funkcjonującą co najwyżej na podstawie autonomii, państwa rosyjskiego.

Kolejną częścią omawianego aktu prawnego było uregulowanie stosunku Ogólnorosyjskiego Rządu Tymczasowego do Konstytuanty. Do obowiązku rządu wobec tego organu należało: okazanie wszechstronnego wsparcia funkcjonującemu, jako państwowemu organowi prawnemu, Zjazdowi Członków Zgromadzenia Konstytucyjnego w jego samodzielnej pracy z zakresu zabezpieczenia przyjazdu członków Zgromadzenia Konstytucyjnego i przyspieszenia oraz przygotowania wznowienia działań Zgromadzenia Konstytucyjnego obecnej kadencji. W praktyce, obok Dyrektorii z siedzibą w Omsku, powstał nowy, niezależny od niej organ, czyli Zjazd Członków Konstytuanty, który miał siedzibę w Jekaterynburgu. Zgodnie z regulaminem Zjazdu wznowienie prac Konstytuanty miało odbyć się nie wcześniej niż 1 stycznia 1919 r., jeśli zebrałoby się kworum złożone z 250 deputowanych. Gdyby to się nie udało, od 1 lutego 1919 r. można by zwołać Konstytuantę przy zebraniu się 170 deputowanych. I dopiero gdyby te dwie próby się nie udały, wówczas można by ogłosić nowe wybory do nowej Konstytuanty. Ponadto rząd został zobowiązany do przedstawienia sprawozdania o swojej działalności wznowionemu Zgromadzeniu Konstytucyjnemu. Akt wskazywał również, że rząd powinien być bezwzględnie podporządkowany Konstytuancie jako jedynej w kraju najwyższej władzy.

W dalszej części omawiany akt prawny formułował zasadę, która miała stanowić podstawę realizacji innych zadań Rządu. Tą zasadą była działalność na rzecz odbudowy państwowej jedności i niezależności Rosji. W tym zakresie Rząd był zobowiązany do: walki o wyzwolenie Rosji od władzy sowieckiej; zjednoczenia terytorium państwa rosyjskiego; odrzucenia pokoju brzeskiego i wszelkich innych umów o charakterze międzynarodowym, które zostały zawarte zarówno w imieniu Rosji, jak i przez jej poszczególne części po rewolucji lutowej, czyli od przewrotu październikowego 1917 r. (do momentu funkcjonowania Rządu Tymczasowego

Rosji z 1917 r.); przywrócenia mocy umów zawartych przez Rosję z sojusznikami oraz kontynuacji wojny przeciwko „niemieckiej koalicji”.

Ustanowienie na wyzwolanych od bolszewików obwodach „praw szerokiej autonomii”⁸⁸ miało być dokonywane z uwzględnieniem przesłanek geograficznych, ekonomicznych i etnicznych oraz prowadzić do powołania „organizacji państwowej na podstawach federacyjnych” przez Zgromadzenie Konstytucyjne. Natomiast mniejszości narodowe, które nie zamieszkiwały zwarte go terytorium, miały posiadać prawa do „kulturalno-narodowego określenia”⁸⁹. Następnie rząd był zobowiązany do wznawiania na wyzwolanych terytoriach „demokratycznego miejskiego ziemskiego samorządu terytorialnego”⁹⁰, z wyznaczaniem nowych wyborów do tych organów. Co ważne, w dokumencie zawarto zakaz ingerencji władz wojennych w sferę działalności administracji, z wyłączeniem terytoriów znajdujących się w teatrze działań wojennych lub na których został ogłoszony stan wojenny, pod warunkiem jednak, że jest to uzasadnione najwyższą potrzebą państwową.

Utworzenie Ogólnorosyjskiego Rządu Tymczasowego na Naradzie w Ufie można było uznać za sukces antybolszewickich sił na Powołżu, Uralu i Syberii. Stworzono bowiem, w czasie kilku spotkań i na mocy kilku porozumień, nowy ośrodek polityczno-ustrojowy i wojenny, który wyrażał ambicje bycia najwyższą władzą nowego (odnowionego) państwa rosyjskiego. Sama konstrukcja władzy, oparta na kolektywnej dyktaturze, była wyrazem porozumienia sił socjalistycznych, liberalnych i wojskowych. Ten tymczasowy schemat miał doprowadzić do powstania silnej władzy centralnej, która byłaby skuteczna w walce z bolszewikami, i do zwołania Konstytuanty. W związku z tym rozpoczęto rozbudowę aparatu administracyjnego, tj. powołano podległą Ogólnorosyjskiemu Rządowi Tymczasowemu Radę Ministrów. Ten pierwszy był więc najwyższym oraz ustawodawczym organem władzy, a drugi – doradczym i wykonawczym. W praktyce ustrojowej Rada Ministrów uzyskała również kompetencje ustawodawcze. Taka konstrukcja władzy nie rozładowała jednak napięć między socjalistami a liberałami i wojskowymi. Zwłaszcza ci drudzy mieli wątpliwości co do legalności pierwszej Konstytuanty oraz skłaniali się ku rządowi jednoosobowemu.

7. Kołczak i konstytucja 18 listopada 1918 r.

Zważywszy na te konflikty, funkcjonowanie Ogólnorosyjskiego Rządu Tymczasowego, czyli Dyrektoriatu, nie trwało długo. W dniach 18–20 listopada 1918 r. w Omsku doszło do przewrotu, obalenia Dyrektoriatu i przyjęcia nowego modelu

---

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

rzędów. Istota zamachu sprowadzała się do wyizolowania i aresztowania poszczególnych członków Dyrektoriatu przez wojskowych, co w założeniu spiskowców miało na zewnątrz sprawić wrażenie, że najwyższa władza nie funkcjonuje. W związku z tym jedynym organem, który był w stanie wypełniać podstawowe funkcje władcze w państwie, była Rada Ministrów. Dlatego jeden z pierwszych aktów prawnych Rady Ministrów brzmiał:

W następstwie nadzwyczajnych okoliczności, przerywających działalność Tymczasowego Ogólnorosyjskiego Rządu, Rada Ministrów, na podstawie zgody obecnych członków Tymczasowego Ogólnorosyjskiego Rządu, postanowiła wziąć pełnię najwyższej władzy państwowej.

Organ ten przekazał potem najwyższą władzę Najwyższemu Rządcy Rosji, adm. A. Kołczakowi, który w praktyce okazał się tymczasowym dyktatorem. Widać więc, że organizatorzy i realizatorzy zamachu, m.in. prawnicy Georgij G. Telberg⁹¹, Aleksander M. Gattenberger⁹², Walentin A. Żardeckij i Georgij K. Gins⁹³, dążyli do zapewnienia legitymacji nowej władzy. W dużym uproszczeniu taka konstrukcja władzy oznaczała, że Najwyższy Rządca i podległa mu Rada Ministrów są kontynuatorami poprzednich władz państwa rosyjskiego, czyli rządów carskich, Rządu Tymczasowego z 1917 r., Konstytuanty ze stycznia 1918 r., Narady Państwowej z Ufy i Dyrektoriatu. W takim układzie zamach nie niszczył władzy jako takiej, ale po prostu zmieniał system administrowania, a przede wszystkim korygował jego strukturę. Nawet w oficjalnych komunikatach nowe władze tłumaczyły, że „przewrót” jest kolejnym etapem konsolidacji władz w celu realizacji skutecznej walki z bolszewizmem i odbudowy rosyjskiej państwowości. Zgodnie z tą narracją „przewrót” nie oznaczał buntu czy rewolucji, gdyż nie niszczył istniejącej władzy, zwłaszcza funkcjonującego systemu prawnego. Hasło przywrócenia praworząd-

---

⁹¹ Georgij Gustawowicz Telberg (1881–1954) – rosyjski prawnik i uczonek, historyk państwa i prawa, działacz polityczny, drugi minister sprawiedliwości w rządzie adm. Kołczaka (pełnił swoją funkcję od 2 maja do 29 listopada 1919 r.). Pochodził z fińskiej zrusyfikowanej rodziny. Absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu w Kazaniu (1903 r.). Autor m.in. prac: *Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века*, Moskwa 1912; *Правительствующий сенат и самодержавная власть в начале XIX века (Очерк из истории консерватив. полит. идей в России на рубеже XVIII и XIX в.)*, Moskwa 1914; *Научная и практическая ценность изучения истории отечественного права*, Санкт-Петербург 1916; G.G. Telberg, R. Wilton, *The Last Days of the Romanovs*, New York 1920; G.G. Telberg, *The Conception of War in the Modern International Law*, Peking 1927.

⁹² С.П. Звягин, *Руководители Томской губернии в годы Гражданской войны (1918–1919 гг.)*, Томск 2011, s. 22–87.

⁹³ В.В. Сонин, *Жизнь и деятельность профессора Дальневосточного университета Г.К. Гинса, 1887–1971* [w:] *Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков*, cz. 1, Владивосток 1998, s. 47–50.

ności jako powrotu do regulacji prawnych sprzed przewrotu październikowego 1917 r. stało się zresztą jedną z osi narracyjnych nowej władzy⁹⁴. Poza tym nowe władze tłumaczyły, że wydarzenia z 18–20 listopada 1918 r. spotkały się z szerokim poparciem społecznym, co dowodziło, że nowa władza ma oblicze powszechne, ogólnopństwowe, a nie tylko partyjne. W kontekście przewrotu duże znaczenie miały również okoliczności zewnętrzne. Tuż przed tymi wydarzeniami zarządzający sprawami międzynarodowymi w Dyrektorii Jurij W. Klucznikow sporządził notatkę, która opierała się na następującym założeniu: targany wewnętrznymi konfliktami Dyrektoriat, w kontekście zawieszenia broni na frontach wojny światowej, może zniechęcać mocarstwa zachodnie do uznania tego organu i tym samym pomocy dla antybolszewików⁹⁵. Sugerował zatem zwrot w prawo w celu konsolidacji Dyrektoriatu⁹⁶. Wkrótce jednak, zwłaszcza w kwietniu i maju 1919 r., okazało się, że mocarstwa Ententy będą zaniepokojone wizjami niedemokratycznego rozwoju reżimu kołczakowskiego⁹⁷. Dlatego przedstawił m.in. warunki „zwołania nowego Zgromadzenia Konstytucyjnego bezpośrednio po wzięciu Moskwy (jeśli do tego czasu porządek w kraju nie będzie przywrócony, to należy zwołać stare Zgromadzenie Konstytucyjne z 1917 r.)”⁹⁸.

Sam Kołczak nie był głównym organizatorem zamachu, ale zapewne był wtaimniczony w plan zamachu przygotowywanego przez wojskowych i wyraził nawet zgodę na uczestnictwo w nim. Zamach stanowił rezultat coraz większych wątpliwości i sceptycyzmu polityków, działaczy, przedsiębiorców, kupców, inteligencji oraz wojskowych o poglądach liberalnych i liberalno-konserwatywnych co do organizacji antybolszewickiej władzy w formie kolektywnej; nie mówiąc o kierowaniu się przez nią koncepcjami socjalistycznymi. Niemniej postać Kołczaka, który nie odniósł do tej pory większych sukcesów wojennych ani nie był zbyt znany poza kręgami floty i naukowymi, mogła budzić wątpliwości, czy nowy lider ruchu antybolszewickiego będzie miał wystarczający autorytet. Paradoksem białego ruchu było więc to, że adm. Kołczak, mimo większego doświadczenia bojowego na Morzu Bałtyckim i Czarnym, miał prowadzić walkę z bolszewikami na Syberii. Z kolei gen. Kornilow za caratu przez kilka lat służył w Turkiestanie, Chinach i na Syberii. Wszystko to pozwalało potem twierdzić, że jedną z przyczyn klęski białych w wojnie domowej był brak talentów wojskowych, które objawiłyby się w tym czasie. Natomiast za-

---

⁹⁴ В.В. Журавлев, „Присвоив таковому лицу наименование Верховного Правителя”: к вопросу о титуле, принятом адмиралом А.В. Колчаком 18 ноября 1918 г., „Антропологический форум” 2008, nr 8, s. 370.

⁹⁵ А.В. Шмелев, *Внешняя политика правительства адмирала Колчака 1918–1919*, Санкт-Петербург 2017, s. 23.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem, s. 62–67.

⁹⁸ Ibidem, s. 68.

potrzebowanie na takiego Napoleona czy Waszyngtona wśród antybolszewików było.

Według Cwietkowa zamach z 18 listopada 1918 r. zakończył formowanie wojenno-politycznej doktryny białego ruchu⁹⁹. Jeśli bowiem ogłoszenie 23 września 1918 r. w Ufie jednolitej władzy ogólnorosyjskiej oznaczało przejście z „obwodnictwa” do ram o skali ogólnopaństwowej, to „przewrót omski” stał się nie tylko przejściem od dyktatury kolegalnej do jednoosobowej, ale utwierdził też model wojenno-politycznego zarządu (administracji¹⁰⁰ i władzy), zorientowany na szybkie i skuteczne zwycięstwo militarne i zakończenie wojny domowej¹⁰¹. Dlatego Cwietkow stwierdził, że w połowie listopada 1918 r. następuje ostateczne wydzielenie białego ruchu z ruchu antybolszewickiego¹⁰². Można też mówić o zakończeniu prawicowo-socjalistycznego konstytucjonalizmu¹⁰³.

Głównym aktem regulującym działanie i organizację nowych białych władz na Syberii był zaś Regulamin o tymczasowym ustroju władzy państwowej w Rosji, zatwierdzony przez Radę Ministrów w dniu 18 listopada 1918 r.¹⁰⁴ Zgodnie z art. 1 realizacja najwyższej władzy państwowej tymczasowo należała do Najwyższego Rządu. Podlegały mu wszystkie siły zbrojne państwa rosyjskiego. Władza zarządcza (administracyjna) w pełni należała do Rządu, ale w tej sferze mógł on „w określonym stopniu” delegować część władzy administracyjnej, na podstawie ustaw, dla określonych terytoriów oraz osób. Jednakże Regulamin przyznawał Rządcy pewne uprawnienia w zakresie administracji: „w szczególności podjęcie nadzwyczajnych działań dla zabezpieczenia kompletowania i zaopatrzenia sił zbrojnych i dla zaprowadzenia porządku obywatelskiego i praworządności”¹⁰⁵. Jeśli chodzi o kwestie legislacji, to sprawy te regulował art. 4. Zgodnie z nim wszelkie projekty ustaw i ukazów rozpatrywane były w Radzie Ministrów i po ich przyjęciu w tym organie, kierowane były do zatwierdzenia przez Najwyższego Rządcę.

Z kolei wszystkie akty Najwyższego Rządu miały być podpisywane przez Prezesa Rady Ministrów lub głównego naczelnika danego ministerstwa. Z tego mechanizmu

⁹⁹ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, s. 492.

¹⁰⁰ V.G. Bortnevski, *White Administration and White Terror (The Denikin Period)*, „The Russian Review” 1993, t. 52, nr 3, s. 359–360.

¹⁰¹ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, s. 492.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Д.Р. Зайнутдинов, *Правосоциалистический конституционализм: несостоявшаяся альтернатива (1917–1918 гг.)*, „Труды Института государства и права Российской академии наук” 2019, t. 14, nr 3, s. 115–116; idem, *Правосоциалистическая правовая мысль в эпоху революции и Гражданской войны в России (1917–1918 годы)*, „Lex Russica” 2019, nr 3 (148), s. 168–169.

¹⁰⁴ *Положение о временном устройстве государственной власти в России, утвержденное советом министров 18 ноября 1918 г.*, „Русская Армия” nr 2, 20 ноября 1918 г., https://scepsis.net/library/id_2923.html [dostęp: 3.11.2024].

¹⁰⁵ Ibidem.

wyłęczone były ukazy o mianowaniu i uwolnieniu Prezesa Rady Ministrów, które były podpisywane przez zarządzającego sprawą/dyrektora Rady Ministrów. Natomiast w przypadku ciężkiej choroby lub śmierci Najwyższego Rządcy, a także jego rezygnacji z tytułu Najwyższego Rządcy realizacja najwyższej władzy państwowej miała przejść do Rady Ministrów.

Omawiany dokument, na co wskazywał art. 1, opierał się również na zasadzie nieprzesądzania¹⁰⁶. Do tej zasady adm. Kołczak odniósł się 28 listopada 1918 r., wskazując, że gdy „w kraju będzie panować praworządność i porządek”, wówczas będzie można „przystąpić do zwołania Zgromadzenia Narodowego”¹⁰⁷. Oznaczało to, że taki organ może być zwołany po wojnie domowej i dopiero wtedy zostanie wybrana forma ustroju Rosji. Co ważne, lider białej Syberii odrzucił dawną nazwę rosyjskiej Konstytuanty, czyli „Zgromadzenie Konstytucyjne”, argumentując, że organ ten się skompromitował¹⁰⁸. Według adm. Kołczaka Konstytuanta zwołana w styczniu 1918 r. miała zbyt jednostronny, partyjny charakter¹⁰⁹. Była to krytyka warunków przeprowadzenia wyborów późną jesienią 1917 r., w których socjalistyczne partie miały więcej możliwości działania niż partie liberalne.

Niemniej przy rządzie powołano specjalną komisję, której celem było „zbieranie, rozpatrywanie i ocenianie” materiałów niezbędnych do przygotowania danych do projektu ustawy o wyborach do przyszłego Zgromadzenia Narodowego. Swoje prace rozpoczęła ona 18 maja 1919 r. i do końca roku zdołała przygotować odpowiedni projekt ustawy. Co ciekawe, na jego podstawie wybory w okręgach wiejskich były dwustopniowe.

Odłożenie wyborów do Konstytuanty nie oznaczało, że w ramach reżimu ustrojowego adm. Kołczaka nie poszukiwano form przedstawicielskich. Te były bowiem potrzebne z kilku powodów: wzmocnienia legitymacji władzy; pozyskania do współpracy przedstawicieli lokalnej inteligencji, kręgów handlowo-przemysłowych oraz samorządowych; przygotowania przyszłych kadr urzędniczych i politycznych. Zakładano nawet, że lepiej zapewnić miejsce w takim organie członkom partii eserów niż mieć ich przeciwko sobie w podziemiu. Dlatego 23 listopada 1918 r. powołano Nadzwyczajną Państwową Radę Ekonomiczną, w której oprócz adm. Kołczaka i ministrów odpowiedzialnych za finanse, transport, zaopatrzenie, handel i przemysł mogli brać udział przedstawiciele prywatnych banków, spółdzielni czy członkowie Ogólnorosyjskiej Rady Zjazdów Handlu i Przemysłu¹¹⁰. Konstrukcja ta została uzna-

¹⁰⁶ Д.Р. Зайнутдинов, „Положение о временном устройстве государственной власти” от 18 ноября 1918 года как часть неписаной конституции белой России, „Сибирский юридический вестник” 2020, nr 2 (89), s. 5.

¹⁰⁷ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, s. 520.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem, s. 520–525.

na za efektywną i już wiosną 1919 r. zdecydowano się zmienić statut tego organu, aby zwiększyć jego funkcje doradcze oraz poszerzyć skład o czynnik społeczny. Na pierwszym posiedzeniu tej Narady, nazwanej Państwową Radą Ekonomiczną, 19 czerwca 1919 r. adm. Kołczak mówił m.in. o tym, że wkrótce władza zaangażuje przedstawicieli społeczeństwa do współpracy przy rozwiązywaniu innych spraw państwowych, w tym zwołania Zgromadzenia Narodowego, kwestii narodowościowych czy ustroju administracji w poszczególnych obwodach Rosji¹¹¹. Efektem refleksji nad koniecznością powołania organu przedstawicielskiego, który pełniłby część funkcji właściwych dla parlamentu, była decyzja z jesieni 1919 r. o powołaniu Państwowej Rady Ziemskiej. Miała być ona organem kontrolnym oraz posiadać uprawnienia ustawodawcze. W ramach tych ostatnich każdy minister byłby zobowiązany dany projekt ustawy wnieść do Narady, zanim trafiłby on na obrady Rady Ministrów, a następnie do zatwierdzenia przez Rządę. Z powodu klęsk białych na Syberii późną jesienią 1919 r. ten wzorowany m.in. na Dumie Państwowej z 1906 r. i Przedparlamencie z 1917 r. organ przedstawicielski nie mógł jednak zaistnieć w antybolszewickiej rzeczywistości ustrojowej.

8. Piotr Wrangel i „wyspa Krym”

Ostatni etap wojny domowej na terytorium europejskiej części byłego Imperium Rosyjskiego stanowiły rządy gen. Piotra Wrangla. W wyniku klęsk białych jesienią 1919 r. oraz na początku 1920 r., zwłaszcza po chaotycznej ewakuacji z Noworosyjska i Odessy, gen. Deninin zdecydował się ustąpić ze stanowiska Głównodowodzącego SZPR. Rankiem 20 marca 1920 r. wydał on polecenie zwołania tego samego dnia wieczorem Rady Wojennej, której celem było wybranie nowego Głównodowodzącego. Instytucja taka wywodziła się z tradycji i praktyki armii Imperium Rosyjskiego, kiedy przed wydaniem ważnego rozkazu niektórzy dowódcy decydowali się na zorganizowanie dyskusji na ten temat wśród oficerów danej jednostki. W tym sensie rady wojenne miały prawnie charakter doradczy. Spotkanie takie, pod przewodnictwem gen. A.M. Dragomirowa, odbyło się w umówionym terminie. Część oficerów, np. gen. Jakow Słazczow i jego otoczenie, krytykowała jednak taką formę zebrania, wskazując, że rady właściwe są dla bolszewików, a inna część, np. oficerowie z Dywizji Drozdowskiego, przekonywała, że gen. Denikin musi pozostać. Niemniej gen. Dragomirow wskazał, że decyzja gen. Denikina jest nieodwracalna, co sprawiło, że przedstawiciele floty czarnomorskiej wysunęli kandydaturę gen. Wrangla. Bez głosowania, na zasadzie uznania, przyjęto tę kandydaturę. W konsekwencji gen. Denikin 22 marca 1920 r. wydał rozkaz nr 2899, na mocy

---

¹¹¹ Ibidem.

którego mianował gen. Wrangla Głównodowodzącym SZPR¹¹². Jednym rozkazem wojskowym mianowano więc innego wojskowego, który stanął na czele wojskowych i politycznych struktur białej Rosji. Dokument i jego znaczenie dobitnie podkreślały zatem militarny charakter białego ruchu.

Akt ten wzbudził jednak spore wątpliwości wśród rosyjskich białych polityków w Anglii i Francji. Denikin przybył do Londynu 17 kwietnia 1920 r. i w czasie spotkania z Milukowem został zapytany o to, „z jaką władzą przyjechał”¹¹³. Lider kadetów uważał bowiem, że Denikin przekazał Wranglowi jedynie władzę wojskową i cywilną co najwyżej na południu Rosji¹¹⁴. Pozostała jednak kwestia, do kogo należy dalej ogólnorosyjska władza wojskowa i cywilna, czyli władza, którą adm. Kołczak przekazał gen. Denikinowi. Wątpliwości te wynikały z następujących rozważań Milukowa: po pierwsze, czy biała polityczna i wojskowa emigracja skupiona w Wielkiej Brytanii i Francji będzie mogła jako zareagować, jeśli gen. Wrangel, np. pod naciskiem Wielkiej Brytanii, skapituluje przed bolszewikami; po drugie, czy w przypadku klęski gen. Wrangla to, że nieokreślone było, jaką władzę ten generał posiadał, mogłoby spowodować, że inne siły polityczne (np. Kiereński lub książę Lwow) będą próbowały powołać swój rząd. Z jednej więc strony Milukow obawiał się formalnej kapitulacji wobec czerwonych w imieniu tych struktur państwowych, na czele których stanął najpierw adm. Kołczak, a potem gen. Denikin, z drugiej – próżni politycznej i prawno-ustrojowej. Zniweczyłoby to bowiem dotychczasowe działania dyplomatyczne, polityczne i propagandowe, które zmierzały do wykazania, że przewrót bolszewicki był nielegalny i państwa Ententy nie mogą go uznać, gdyż obóz antybolszewicki stworzył swoje struktury, które kontynuują działalność państwa rosyjskiego. Wszystko to jeszcze wzmocniały obawy, że gen. Wrangel i jego otoczenie obiorą pravicowy, konserwatywny, a nawet reakcyjny kurs polityki.

Niemniej gen. Wrangel przystąpił do energicznych działań, uznając siebie za najwyższą władzę wojskową i cywilną. Mimo że był uważany za polityka bardziej konserwatywnego od gen. Denikina, jego główna idea polityki rolnej i samorządowej opierała się bardziej na koncepcjach liberalnych, a nawet umiarkowanie socjalistycznych. Z kolei część jego bliskich współpracowników, np. Aleksander Kriwoszejn czy Piotr Bark, wywodziła się wyższej administracji carskiej. Taką konstelację ustrojowo-polityczną określano wówczas „lewicową polityką, pravicowymi rękami”. Co ważne, gen. Wrangel nie zrezygnował z idei budowy antybolszewickiego państwa w skali całej Rosji, ale taktycznie, w związku z ograniczonymi możliwościami, przede wszystkim terytorialnymi, dążył on do stworzenia wzorcowego organizmu państwowego na Krymie i wokół niego. Ośrodek ten miał się więc stać nie tylko żelaznym punktem

¹¹² Р.Г. Гагкуев, *Белый Крым: попытка военной реформы в 1920 г.*, „Известия Лаборатории древних технологий” 2014, nr 1 (10), s. 85.

¹¹³ В.Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, s. 462.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 463.

oporu sił antybolszewickich w południowej części byłego Imperium Rosyjskiego, ale także platformą oddziaływania propagandowego. Używając modnego ostatnio terminu, poprzez *soft-power* biały Krym miał się stać atrakcyjną alternatywną wizją rozwoju dla tej części ludności i elit Rosji, która żyła pod bolszewikami. Rosyjski uczony Cwietkow nazwał te wydarzenia próbą stworzenia „rosyjskiego Tajwanu”¹¹⁵.

Zamierzenia reformatorskie Wrangla obejmowały rozwój: gospodarki kapitalistycznej opartej na indywidualnej własności rolnej; samorządu terytorialnego (ziemskiego i miejskiego); współdziałania samorządu i administracji na zasadzie subsydiarności; dobrze dofinansowanych samorządów miejskich; handlu, inwestycji oraz turystyki w oparciu o kapitał mocarstw zachodnich, głównie Francji. Natomiast jedną z głównych reform, które zaczął realizować gen. Wrangel, była reforma rolna. Był to jeden z większych problemów rewolucji lutowej 1917 r. oraz wojny domowej w Rosji. Wielu uczestników białego ruchu już w 1920 r. zwracało uwagę, że nieefektywne rozwiązanie tej kwestii prowadzi do ich klęski w wojnie z bolszewikami. Istota zagadnienia polegała na sporze o własność między rosyjskimi umiarkowanymi socjalistami, bolszewikami a liberałami i liberalnymi konserwatystami. 28 czerwca 1917 r. socjaliści przeforsowali likwidację komisji ds. rolnych, które utworzył jeszcze Piotr A. Stołypin, a 12 lipca 1917 r. wprowadzono zakaz obrotu ziemią rolną i zdecydowano o przekazaniu wszelkich spraw rolnych związanych z ziemią komitetom rolnym¹¹⁶. Z kolei bolszewicy w drodze swoich dekrétów zniesli prawo własności na ziemię. Powyższe koncepcje i polityki oznaczały, że socjaliści i bolszewicy rozpatrywali problem reform rolnych pod kątem konieczności socjalizacji albo nacjonalizacji ziemi. Przeciwnie stanowisko w czasie rewolucji 1917 r. zajęła natomiast większość liberałów i wyższych kręgów wojskowych. Oni skłaniali się bowiem ku pogodzeniu zasady rozszerzania indywidualnej własności rolnej na chłopów, z jednoczesnym poszanowaniem praw własności dotychczasowych właścicieli ziemi.

Dlatego Wrangel uznał reformę agrarno-chłopską za rdzeń swoich wszelkich wewnątrzpolitycznych i ekonomicznych działań. Cwietkow stwierdził, że nowe badania nad jej przebiegiem wskazują, wbrew teozom historiografii radzieckiej, że już w 1920 r. zaczęła ona wykazywać efektywność. W aspekcie instytucjonalnym miało się to wyrażać sprawnym procesem wyborów przedstawicieli ludności, przede wszystkim chłopów, do ziemskich rad, które były współodpowiedzialne, wraz z administracją rządową, za przeprowadzenie reformy agrarnej. Cwietkow wyliczył, że do 15 października 1920 r. w guberni taurydzkiej oraz w powiatach przylegającej

---

¹¹⁵ В. Цветков, *Последняя битва Белого Юга. 1920 г.*, Москва 2022, s. 1–3. We wstępie do swojej książki napisał on, że jest to próba odpowiedzi na pytanie, czy „wyspa Krym” (nawiązanie do powieści Wasilija Pawłowicza Aksionowa) mogła przetrwać 1920 r. i pełnić rolę „rosyjskiego Tajwanu”.

¹¹⁶ В.Ж. Цветков, *Аграрно-крестьянская политика Белого движения в России (1917–1920 гг.)*, „Новый исторический вестник” 2006, nr 15, s. 116–130.

do niej guberni jekaterynosławskiej miano wybrać 90 takich rad, które rozpoczęły swoją pracę¹¹⁷. Skalę tego procesu badacz ten tłumaczy dwoma czynnikami. Po pierwsze, chłopci, jak i wielu na tyłach, wierzyli w możliwość utrzymania frontu przez białych i wytrzymałość krymskich umocnień. Po drugie, chłopci jako nowi właściciele gruntów rolnych, nawet jeśli zakładali, że biali mogą przegrać, to po wejściu czerwonych na Krym ziemia i tak pozostanie w ich rękach. Samo uczestnictwo w wyborach i aktywność w radach Cwietkow uznał za wyraz „wysokiego stopnia aktywności obywatelskiej i obywatelskiego poparcia dla rządu Południa Rosji”¹¹⁸. Równie wysoko ocenił plany i realizację reformy samorządu ziemskiego na poziomie wołosti i powiatów, które w przyszłości mogły stać się podstawą politycznego systemu przedstawicielskiego Rosji.

Z tymi reformami były też związane zmiany w sądownictwie. Jedną z nich polegała na zwiększeniu liczby oraz kompetencji sędziów pokoju¹¹⁹. Dzięki temu ludność miała mieć szybszy dostęp do podstawowego organu państwowego, który był odpowiedzialny za wymierzanie sprawiedliwości w najczęściej występujących wobec obywateli sprawach. W warunkach wojny domowej, czyli m.in. w związku z utrudnieniami w transporcie i łączności, było to bardzo istotne, przede wszystkim dlatego, że Wrangel chciał oprzeć swoją władzę na poparciu ludności włościańskiej oraz tej z mniejszych miast. Jednym z głównych działań, które miały pomóc osiągnąć ten cel, było zaprowadzenie przestrzegania porządku prawnego i tym samym bezpieczeństwa dla ludności¹²⁰. Reformę tę koordynował słynny rosyjski uczyony i prawnik Mikołaj Tagancew¹²¹, który pełnił funkcję kierownika Zarządu Sprawiedliwości na białym Krymie¹²². Generalnie antybolszewicy, zwłaszcza biali, podejmując próbę organizacji instytucji państwowych, zaczęli przywracanie zasad sądownictwa rosyjskiego, opierając się na regulacjach i modelu sądownictwa z reformy 1864 r.¹²³ W praktyce co do zasady oznaczało to likwidację bolszewickich instytucji sądowych oraz reaktywację następującej struktury sądownictwa: sędziowie pokoju; zjazdy sędziów pokoju i szczególne urzędy (*prisutstwia*) sędziów pokoju; sądy okręgowe (dla terytorium kilku powiatów); izby sądowe (dla terytorium guberni i obwo-

¹¹⁷ В. Цветков, *Последняя битва...*, s. 424

¹¹⁸ Ibidem, s. 425

¹¹⁹ В.Ж. Цветков, *Политико-правовые особенности организации судебной власти и репрессивной системы в белом Крыму в 1920 г.*, „Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России” 2018, t. 17, nr 1, s. 177–179.

¹²⁰ P. Wrangel, *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1999, s. 61.

¹²¹ В.Ж. Цветков, *Политико-правовые особенности...*, s. 178.

¹²² Ibidem.

¹²³ В.Ж. Цветков, *Судебная вертикаль власти в политико-правовой системе Белого движения: особенности организации гражданской и военной юстиции в 1918–1920 гг.*, „Новейшая история России” 2018, t. 8, nr 2, s. 294.

dów)¹²⁴. Poszczególne rządy antybolszewickie przystąpiły również do prób reaktywacji instytucji spełniającej funkcje dawnego Senatu Rządzącego, który zajmował się m.in. kasacjami¹²⁵. Jeśli chodzi o te ostatnie działania, to 25 kwietnia 1919 r. na mocy porozumienia gen. Denikina z władzami lokalnymi Donu zawarto umowę o powstaniu Senatu Rządzącego. Oczywiście proces reaktywacji sądownictwa opierał się na przywracaniu struktury oraz regulacji prawnych, które funkcjonowały do 25 października 1917 r., czyli obejmowały zmiany wprowadzone przez Rząd Tymczasowy¹²⁶. Niemniej w warunkach wojny, co wiązało się np. ze znacznymi problemami kadrowymi¹²⁷, problemem była efektywność tych sądów, a zwłaszcza ich związki z daną władzą, jak również korupcja w strukturach administracji i wojska¹²⁸.

Podsumowanie

Wojna domowa w Rosji z lat 1917–1920 to nie tylko starcie w wymiarze militarnym. To przede wszystkim konflikt w sferze idei¹²⁹, w ramach którego jego główne strony próbowały przeforsować własne koncepcje ustroju. Ruch antybolszewicki, jako zjawisko polityczne i wojenne, był reakcją na wzmacniającą się pozycję bolszewików w Rosji w czasie rewolucji lutowej 1917 r., a w konsekwencji próbą oporu przeciwko zamachowi stanu w postaci obalenia Rządu Tymczasowego Rosji. Od początku był to ruch bardzo zróżnicowany, co wynikało z tego, że tworzyli go wojskowi, różniacy politycy, działacze społeczni, kulturalni czy przedsiębiorcy wywodzący się z różnych środowisk politycznych.

Jeśli chodzi o ustrój, poza małymi wyjątkami, tym, co łączyło obóz antybolszewicki, było uznanie rosyjskiej rzeczywistości prawno-politycznej sprzed 25 października 1917 r. Jednak dzieliły ich dwie sprawy: stosunek do Konstytuancy z 1917/1918 r. oraz stosunek do zmian ustroju społeczno-gospodarczego, czyli przede wszystkim

---

¹²⁴ Ibidem; А.А. Сапунков, *Институт судебных палат в правовой системе белогвардейских правительств (1917–1920 гг.)*, „Вестник Омского университета. Серия Право” 2013, nr 3 (36), s. 43.

¹²⁵ В.В. Раков, *Учреждения сенатского типа в небольшевицких государственных образованиях в годы гражданской войны*, „Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета” 2011, nr 3 (19), s. 196–211.

¹²⁶ В.Ж. Цветков, *Судебная вертикаль власти...*, s. 294–296.

¹²⁷ А.В. Заболотских, *Восстановление системы правосудия антибольшевицкими правительствами в годы Гражданской войны*, „Вестник Российского университета кооперации” 2013, nr 1 (11), s. 76.

¹²⁸ С.В. Карпенко, „Братъ сейчас взятку значит торговать Россией!": *госаппарат и чиновничество врангелевской диктатуры*, „Новый исторический вестник” 2009, nr 19, s. 110–112; idem, *Экономический кризис и коррупция: из истории тыла белых армий юга России (1918–1920 гг.)*, „Экономический журнал” 2015, nr 1 (37), s. 108–135; idem, *Диктаторская власть белых генералов и коррупция*, „Власть” 2015, t. 21, nr 7, s. 167.

¹²⁹ О. Будницкий, *Красные и белые*, Москва 2023, s. 116.

do przekształceń własnościowych. Biały ruch bowiem za ideowe podstawy odbudowy rosyjskiej państwowości uznawał koncepcje oraz wartości liberalno-demokratyczne¹³⁰. Obejmowało to postulaty ochrony prawa własności (wynikającego z prawa natury i dostępnego dla wszystkich klas społecznych), z ewentualnymi ewolucyjnymi, a nie rewolucyjnymi zmianami w tej sferze, co wyrażało się np. koncepcją wywłaszczeń części gruntów na rzecz włościan, ale za odpowiednim odszkodowaniem dla właścicieli tych gruntów. Z kolei komponent demokratyczny dotyczył uznania państwa za dobro wspólne i wyraziciela woli całego społeczeństwa¹³¹. W tym sensie biali próbowali kontynuować politykę Rządu Tymczasowego opierającą się na szukaniu kompromisu wśród różnych grup społecznych w procesie reform i budowy nowej rosyjskiej państwowości. Jednak próba ogólnorosyjskiego konsensusu społecznego i obywatelskiego oraz nieprzesądzenie¹³² prowadziły do krytyki i zarzutów o nieokreśloności programowej białego ruchu¹³³.

Jeśli chodzi o konstrukcję ustroju państwowego, to w omawianym okresie białe ośrodki władzy cechowały się: militaryzacją; jednoosobowością w organizacji naczelnych organów państwa, co najpełniej wyraziło się w formie tymczasowej dyktatury; dominacją władzy wykonawczej, z jednoczesną redukcją organów i ciał przedstawicielskich do funkcji i roli wyłącznie doradczych; dążeniem do centralizacji oraz integralności terytorialnej; improwizacją w organizacji i funkcjonowaniu administracji centralnej w terenie. Do tego dochodziło dążenie do zachowania ciągłości państwowej, administracyjnej i prawnej z państwem rosyjskim okresu Imperium Rosyjskiego oraz Rządu Tymczasowego Rosji z 1917 r. Z kolei militaryzacja, która była główną cechą białych ośrodków władzy, oznaczała dominację nie tylko w postaci licznej obecności wojskowych na kluczowych stanowiskach w administracji, ale także ich metod zarządzania w aparacie państwowo-administracyjnym. Wyrażała się również w niechęci do formowania organów, które mogłyby stanowić płaszczyznę funkcjonowania życia partyjnego. Dlatego podbudowę ideologiczną takiej konstrukcji władzy stanowiły hasła o konieczności ponadpartyjnego działania na rzecz Rosji, narodu rosyjskiego i państwa rosyjskiego. W tym sensie właściwe dla ustroju demokratycznego istnienie oraz funkcjonowanie życia polityczno-partyjnego chciano niejako zamrozić, czyli odłożyć na czas zakończenia wojny domowej i zwołania Konstytuanty. Natomiast starcie z bolszewikami miała przede wszystkim

---

¹³⁰ Д.Р. Зайнутдинов, *Государственно-правовая идеология „белой” государственности в период Гражданской войны (1918-1920 гг.)*, Казань 2016, s. 16–20.

¹³¹ Ibidem, s. 18.

¹³² П.Н. Базанов, *Причины поражения белых в Гражданской войне в России 1917–1922 годов*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 2018, t. 19, nr 3, s. 328–329.

¹³³ Ю.Н. Ципкин, *Являлось ли Белое движение буржуазно-демократической альтернативой советской власти?*, „Россия и АТР” 2015, nr 1, s. 33–45; P. Kenez, *Red Attack, White Resistance: Civil War in South Russia 1918*, Washington 2004, s. 198.

rozstrzygnąć szybko walka zbrojna¹³⁴, a nie wojna ideologiczno-polityczna czy inne formy politycznej walki i rywalizacji. Zresztą trudno się temu dziwić, jeśli białych formowali wojskowi, których światopogląd kształtował się w warunkach armii¹³⁵, wojny, a następnie rewolucji 1917 r. Przy czym centralizacja w praktyce organizacji administracji nie zaprzeczała głoszeniu koncepcji rozwoju samorządu terytorialnego po wojnie. Tak samo jak próby realizacji polityki mocarstwowej, imperialnej czy wdrażanie idei nacjonalizmu rosyjskiego nie stały w sprzeczności z korzystaniem z rozwiązań liberalnych w sferze organizacji gospodarki. Co ważne, w obozie antybolszewickim, a przede wszystkim wśród białych, odnalazł się kwiat ówczesnego rosyjskiego liberalnego, liberalno-demokratycznego i liberalno-konserwatywnego świata prawniczego¹³⁶.

Niezależnie od klęski antybolszewików w wojnie domowej w Rosji należy stwierdzić, że zdołali oni wypracować dwie koncepcje ustroju Rosji, które stanowiły alternatywę dla prawnego i politycznego rozwoju państwa rosyjskiego. Pierwsza z nich, socjalistyczno-demokratyczna, opierała się na wizji głębszych przemian społeczno-gospodarczych w kierunku socjalizmu, demokratyzacji administracji, decentralizacji oraz federalizacji. Zwieńczeniem takich zmian w Rosji miało być ogłoszenie republiki. Natomiast druga, czyli biała, łączyła w sobie koncepcje liberalne i liberalno-konserwatywne w sferze własności i sprawy robotniczej oraz stopniową demokratyzację administracji, zaczynając od wzmacniania instytucji samorządu terytorialnego. Samorząd ten był o tyle istotny, że biali co do zasady odrzucali federalizację państwa na zasadzie umowy pomiędzy różnymi jednostkami narodowo-administracyjnymi Rosji, a forsowali rozwiązania co najwyżej autonomiczne. W tym kontekście samorząd terytorialny miał stanowić nie tylko podstawę przeobrażeń demokratycznych na najniższym poziomie, ale także formę, w ramach której niektóre mniejszości narodowe i etniczne mogły posługiwać się swoim językiem. Stanowiło to jednak ważny element dążeń do odbudowy spójnego terytorialno-administracyjnie państwa w formie mocarstwowej lub imperialnej. Niemniej było to wizerunkowym obciążeniem, gdyż propaganda bolszewicka wskazywała, że czerwoni są partią pokoju, dążącą wyłącznie do obrony socjalnych zdobyczy rewolucyjnych, a nie do podboju¹³⁷. Z kolei dość ściśle trzymanie się zasady nieprzesądzania może dostarczać

¹³⁴ R. Service, *Blood on the Snow: The Russian Revolution 1914–1924*, London 2023, s. 283–284.

¹³⁵ P. Kenez, *The Ideology of the White Movement*, „Soviet Studies” 1980, t. 32, nr 1, s. 59–60; idem, *Russian Officer Corps before the Revolution: The Military Mind*, „The Russian Review” 1972, t. 31, nr 3, s. 226–236; P.F. Robinson, „Always with Honour”: *The Code of the White Russian Officers*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes” 1999, t. 41, nr 2, s. 121–141.

¹³⁶ Д.Р. Зайнутдинов, *Либерально-демократическая правовая мысль и „белые” правоведы*, „Legal Concept” 2019, t. 18, nr 1, s. 71–75.

¹³⁷ D. Koenker, *Urbanization and Deurbanization in the Russian Revolution and Civil War*, „The Journal of Modern History” 1985, t. 57, nr 3, s. 448.

powodów do twierdzeń, że liderzy białego ruchu ciągle wahali się między koncepcją powrotu do monarchii konstytucyjnej a republiką, chociażby ze wzmocnioną władzą prezydencką. Pytanie jednak, czy w przyszłości nie torowałyby to drogi do innych, niedemokratycznych, autorytarnych form ustrojowych.

BIBLIOGRAFIA

Archiwa

Columbia University Rare Book and Manuscript Library, Bakhmeteff Archive, Pavel Nikolaevich Miliukov, Series I: Cataloged Materials, Cataloged Correspondence A–M, Box 1, Ms Coll Miliukov, Kornilov, Lavr Georgievich to Mikhail Vasil'evich Alekseev, 2 Feb. 1918.

Akty prawne

Акт об образовании всероссийской верховной власти, принятый на государственном совещании, имевшем место в городе Уфе с 8 по 23 сентября 1918 [w:] *Архив русской революции*, t. XII, Берлин 1923, s. 189–193.

Декларация Временного правительства о его составе и задачах. 3 марта 1917 г. [w:] *Вестник Временного правительства*, 1917, nr 1, 5 марта.

Положение о временном устройстве государственной власти в России, утвержденное советом министров 18 ноября 1918 г., „Русская Армия” no. 2, 20 ноября 1918 г., https://scerpsis.net/library/id_2923.html.

Постановление о провозглашении России республикой, 1 сентября 1917 г., <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5203/>; <https://www.prlib.ru/history/619540>.

Приказ Комуца no. 50 от 25 июня 1918 года об уездных уполномоченных Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, t. XI: *Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь-октябрь 1918 года*, Москва 2011.

Приказ Комуца no. 55 от 27 июня 1918 года о передаче всей полноты власти на местах уполномоченным Комитета [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, t. XI: *Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь-октябрь 1918 года*, Москва 2011.

Приказ Комуца no. 83 от 6 июля 1918 года о введении в действие закона о земле, принятого Всероссийским Учредительным собранием [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, t. XI: *Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь-октябрь 1918 года*, Москва 2011.

Приказ Комуца no. 85 от 6 июля 1918 года об утверждении Временных правил о губернских уполномоченных [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, t. XI: *Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь-октябрь 1918 года*, Москва 2011.

- Приказ Комуца но. 89 от 7 июля 1918 года о временном сохранении силы декретов советской власти об охране и регулировании труда [w:] Б.Ф. Додонов (ред.), *Архив новейшей истории России*, т. XI: Журналы заседаний, приказы и материалы Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания, июнь-октябрь 1918 года, Москва 2011.
- Сборник указов и постановлений Временного правительства, Петербург 1917.
- Журнал но. 30 заседания Особого совещания при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине, 25 января 1919 г. [w:] Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине, сентябрь 1918 – декабрь 1919 года, Москва 2008.

Opracowania

- Beevor A., *Rosja. Rewolucja i wojna domowa 1917–1921*, Warszawa 2023.
- Bohn T.M., *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905. Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*, Köln u. a. 1998.
- Bortnevski V.G., *White Administration and White Terror (The Denikin Period)*, „The Russian Review” 1993, t. 52, nr 3, s. 354–366.
- Bosiacki A., *Utopia – władza – prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji, 1917–1921*, Warszawa 2012.
- Brinkley G.A., *The Volunteer Army and the Allied Intervention in South Russia, 1917–1921: A Study in the Politics and Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame 1966.
- Engelstein L., *Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921*, Oxford 2019.
- Figes O., *The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918–1920*, „Past & Present” 1990, nr 129, s. 168–211.
- Figes O., *Tragedia narodu: rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2023.
- Juzwenko A., *Polska a „biała” Rosja: (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973.
- Kenez P., *A.I. Denikin*, „The Russian Review” 1974, t. 33, nr 2, s. 139–152.
- Kenez P., *Red Advance, White Defeat: Civil War in South Russia 1918*, Washington 2004.
- Kenez P., *Red Attack, White Resistance: Civil War in South Russia 1918*, Washington 2004.
- Kenez P., *Russian Officer Corps before the Revolution: The Military Mind*, „The Russian Review” 1972, t. 31, nr 3, s. 226–236.
- Kenez P., *The Ideology of the White Movement*, „Soviet Studies” 1980, t. 32, nr 1, s. 58–83.
- Kenez P., *The Relations between the Volunteer Army and Georgia, 1918–1920: A Case Study in Disunity*, „The Slavonic and East European Review” 1970, t. 48, nr 112, s. 403–423.
- Kennan G.F., *Russia Leaves the War*, Princeton 2023.
- Koenker D., *Urbanization and Deurbanization in the Russian Revolution and Civil War*, „The Journal of Modern History” 1985, t. 57, nr 3, s. 424–450.
- Kröner A., *The debate between Miliukov and Maklakov on the chances for Russian Liberalism*, Amsterdam 1998.
- Lazarski Ch., *White Propaganda Efforts in the South during the Russian Civil War, 1918–19 (The Alekseev-Denikin Period)*, „The Slavonic and East European Review” 1992, t. 70, nr 4, s. 688–707.

- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Marcinek K., *Don 1917–1918*, Warszawa 2020.
- Mawdsley E., *Wojna domowa w Rosji: 1917–1920*, Warszawa 2010.
- Nowak A., *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Kraków 2021.
- Olton M., *Czerwień kontra biel: ostatnia szansa Denikina. Polska Misja Wojskowa Generała Aleksandra Karnickiego przy Generale Antonie Denikinie Głównodowodzącym Siłami Zbrojnymi Południa Rosji (1919–1920)*, Warszawa 2020.
- Pereira N.G.O., *White Power during the Civil War in Siberia (1918–1920): Dilemmas of Kolchak's „War Anti-Communism”*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes” 1987, t. 29, nr 1, s. 45–62.
- Piotrow F.J., *Paul Milyukov and the Constitutional-Democratic Party* (rozprawa doktorska), University of Oxford 1962.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2022.
- Riha T., *A Russian European: Paul Miliukov in Russian Politics*, Notre Dame – London 1969.
- Robinson P.F., „Always with Honour”: *The Code of the White Russian Officers*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes” 1999, t. 41, nr 2, s. 121–141.
- Rowe O., *For a United Russia? The White Movement's Rejection of National Self-Determination, 1918–20*, „The Russian Review” 2024, nr 83 (4), s. 1–18.
- Sadłowski M.P., *Artykuł recenzyjny monografii naukowej pt. Военные. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 3, s. 243–256.
- Sadłowski M.P., *Badania nad Pawłem Mikołajewiczem Milukowem (1859–1943) – kilka uwag wstępnych* [w:] J. Turłukowski, P. Kalinowski (red.), *Prawo i ustroj w warunkach niestabilności*, Warszawa 2023.
- Sadłowski M.P., *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021.
- Sadłowski M.P., *Pogmatwane losy rosyjskiego Europejczyka*, „Plus Minus. Rzeczpospolita” 2023, nr 246.
- Service R., *Blood on the Snow: The Russian Revolution 1914–1924*, London 2023.
- Smele J., *The 'Russian' Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World*, London 2015.
- Stockdale M.K., *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918*, Ithaca 1996.
- Swain G., *Wojna domowa w Rosji*, Warszawa 2007.
- Telberg G.G., *The Conception of War in the Modern International Law*, Peking 1927.
- Telberg G.G., Wilton R., *The Last Days of the Romanovs*, New York 1920.
- Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografji*, Warszawa 1990.
- Wojna R., *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej, 1918–1920*, Warszawa 1975.
- Wrangel P., *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1999.
- Zand H., *Spór o władzę po Rewolucji Październikowej w Rosji: (Rady i Konstytuanta)*, Warszawa 1967.
- Zand H., *Taktyka bolszewików w okresie pokojowego rozwoju rewolucji*, Łódź 1962.
- Zand H., *Z dziejów wojny domowej w Rosji: (mieńszewicy i eserowcy w latach 1917–1920)*, Warszawa 1973.

- Абакумов С.И., *Почему и зачем будет создано Учредительное собрание?*, Казань 1917.
- Аносов А., *Что такое Учредительное собрание?*, Москва 1917.
- Базанов П.Н., *Причины поражения белых в Гражданской войне в России 1917–1922 годов*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 2018, т. 19, nr 3, s. 324–332.
- Будницкий О., *Красные и белые*, Москва 2023.
- Ципкин Ю.Н., *Являлось ли Белое движение буржуазно-демократической альтернативой советской власти?*, „Россия и АТР” 2005, nr 1, s. 33–45.
- Цветков В.Ж., *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, Москва 2019.
- Цветков В.Ж., *Белое дело в России: 1920–1922 гг.*, Москва 2019.
- Цветков В.Ж., *Политико-правовые особенности организации судебной власти и репрессивной системы в белом Крыму в 1920 г.*, „Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России” 2018, т. 17, nr 1, s. 175–197.
- Цветков В., *Последняя битва Белого Юга. 1920 г.*, Москва 2022.
- Цветков В.Ж., *Судебная вертикаль власти в политико-правовой системе Белого движения: особенности организации гражданской и военной юстиции в 1918–1920 гг.*, „Новейшая история России” 2018, т. 8, nr 2, s. 294–307.
- Деникин А.И., *Очерки русской смуты*, т. 3: *Белое движение и борьба Добровольческой армии: Май–октябрь 1918 г.*, Берлин 1924.
- Динзе В.Ф., *Государственный переворот в России*, Петроград 1917.
- Гагкуев Р., *Белый Крым: попытка военной реформы в 1920 г.*, „Известия Лаборатории древних технологий” 2014, nr 1 (10), s. 85–99.
- Ганин А.В., *Семь „почему” российской Гражданской войны*, Москва 2018.
- Гатауллин А.Г., Зайнутдинов Д.Р., *„Белая” Россия: проблема выбора формы территориального устройства*, „Russian Journal of Economics and Law” 2014, nr 2 (30), s. 170–177.
- Гинс Г., *Сибирь, союзники и Колчак. Поворотный момент русской истории. 1918–1920*, Москва 2013.
- Годунов К.В., *„Гражданская война”: политическое использование понятия весной 1917 г.* [w:] *Слова и конфликты: язык противостояния и эскалация гражданской войны в России: сборник статей*, Санкт-Петербург 2022–2023.
- Головин Н.Н., *Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.*, cz. 1: *Зарождение контрреволюции и первая ее вспышка*, т. 1, Таллин 1937.
- Головин Н.Н., *Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.*, cz. 1: *Зарождение контрреволюции и первая ее вспышка*, т. 2, Таллин 1937.
- Хандорин В.Г., *Эволюция взглядов сибирских кадетов по вопросам религии и национальной ментальности в период революции и Гражданской войны*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена” 2011, nr 127, s. 24–29.
- Хандорин В.Г., *Эволюция взглядов сибирских кадетов по вопросу о власти в период революции и Гражданской войны*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена” 2010, nr 126, s. 88–100.
- Карпенко С.В., *Диктаторская власть белых генералов и коррупция*, „Власть” 2015, т. 21, nr 7, s. 167

- Карпенко С.В., *Экономический кризис и коррупция: из истории тыла белых армий юга России (1918–1920 гг.)*, „Экономический журнал” 2015, nr 1 (37), s. 108–135.
- Карпенко С.В., „Брать сейчас взятку значит торговать Россией!": госаппарат и чиновничество врангелевской диктатуры, „Новый исторический вестник” 2009, nr 19, s. 98–113.
- Кистьяковский Б.А., *Учредительное Собрание [w:] Свободный государственный строй*, Москва 1917.
- Климушкин П.Д., *Правда об Учредительном собрании*, Самара 1918.
- Кокошкин Ф.Ф., *Учредительное собрание: [доклад, прочитанный 7 съезду партии Народной свободы 25 марта 1917 г.]*, Петроград 1917.
- Кононова Т.И., Токарева Д.В., *Политические декларации и конституционно – правовые концепции в программах документов Белого движения*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки” 2013, nr 1, s. 77–81.
- Кротт И.И., *Аграрная политика антибольшевистских правительств на востоке России и восстановление юридических прав собственников земли (май-ноябрь 1918 г.)*, „Омский научный вестник” 2011, nr 5 (101), s. 15–19.
- Макушин А.В., Трибунский П.А., *Новейшая российская история. Исследования и документы*, т. 1: Павел Николаевич Миллюков: труды и дни (1859–1904), Рязань 2001.
- Миллюков П.Н., *Россия на переломе: Большевистский период русской революции*, т. 2: Антибольшевистское движение, Париж 1927.
- Морозов К.Н., *Борис Савинков. Опыт научной биографии*, Москва – Санкт-Петербург 2022.
- Морозов К.Н., *Эсеровские варианты народнической модели общественно-политического переустройства России*, „Идеи и идеалы” 2017, t. 1, nr 4 (34), s. 135–156.
- Никитина А., *Добровольческая армия в Гражданской войне (состав, идеология, программа) [w:] Гражданская война как феномен мировой истории: материалы научной конференции*, Екатеринбург 2008.
- Нилсен Е.П. (J.P. Nielsen), *Миллюков и Сталин. О политической эволюции Миллюкова в эмиграции (1918–1943)*, Осло 1983.
- Организация власти на юге России в период гражданской войны (1918–1920 гг.) [w:] Архив русской революции*, т. 4, Берлин 1922.
- Политическая программа генерала Корнилова [w:] Архив русской революции*, т. IX, Берлин 1923.
- Попова О.Г., *Идея учредительного собрания в российской истории и его роль в попытке создания правового государства в 1917 – начале 1918 г. [w:] Проблемы истории России*, т. 2: Опыт государственного строительства XV XX вв., Екатеринбург 1998.
- Пученков А.С., *Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 г.)*, Москва 2016.
- Пученков А.С., *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*, Санкт Петербург 2021.
- Раков В.В., *Учреждения сенатского типа в небольшевистских государственных образованиях в годы гражданской войны*, „Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета” 2011, nr 3 (19), s. 196–211.

- Санборн Д., *Великая война и деколонизация Российской империи*, Бостон – Санкт Петербург 2021.
- Сапунков А.А., *Институт судебных палат в правовой системе белогвардейских правительств (1917–1920 гг.)*, „Вестник Омского университета. Серия Право” 2013, nr 3 (36), s. 43–48.
- Рождественский А.А., *Опыт теории учредительного собрания: (В связи с вопросом об учредительном собрании в России)*, Москва 1917.
- Смолин А., *Узакранных дверей Версальского дворца. Парижская мирная конференция и русская дипломатия в 1919 году*, Санкт-Петербург 2017.
- Соколов К.Н., *Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя*, Санкт-Петербург 1912.
- Соколов К.Н., *Правление генерала Деникина. (Из воспоминаний)*, София 1921.
- Сонин В.В., *Жизнь и деятельность профессора Дальневосточного университета Г.К. Гинса, 1887–1971* [w:] *Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков*, ч. 1, Владивосток 1998.
- Шмелев А.В., *Внешняя политика правительства адмирала Колчака 1918–1919*, Санкт-Петербург 2017.
- Шубин А., *1918 год. Революция кровью омытая*, Москва 2019.
- Шубин А., *Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918*, Санкт-Петербург – Москва 2017.
- Тельберг Г.Г., *Научная и практическая ценность изучения истории отечественного права*, Санкт-Петербург 1916.
- Тельберг Г.Г., *Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века*, Москва 1912.
- Тельберг Г.Г., *Правительствующий сенат и самодержавная власть в начале XIX века (Очерк из истории консерватив. полит. идей в России на рубеже XVIII и XIX в.)*, Москва 1914.
- Токарева Д.В., *Конституционно-правовые концепции государственных преобразований в программных документах Белого движения*, „Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки” 2010, nr 4, s. 3–10.
- Вандалковская М.Г., *П.Н. Миллюков, А. А. Кизеветтер: история и политика*, Москва 1992.
- Заболотских А.В., *Восстановление системы правосудия антибольшевистскими правительствами в годы Гражданской войны*, „Вестник Российского университета кооперации” 2013, nr 1 (11), s. 75–80.
- Зайнутдинов Д.Р., *Государственно-правовая идеология „белой” государственности в период Гражданской войны (1918–1920 гг.)*, Казань 2016.
- Зайнутдинов Д.Р., *Конституционная (ограниченная) диктатура „Белых” режимов: путь либеральной демократии*, „Вестник экономики, права и социологии” 2013, nr 1, s. 148–151.
- Зайнутдинов Д.Р., *Либерально-демократическая правовая мысль и „белые” правоведы*, „Legal Concert” 2019, t. 18, nr 1, s. 71–77.
- Зайнутдинов Д.Р., *Национальный вопрос в „белой” государственности*, „Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2: Гуманитарные науки” 2016, t. 31, nr 1, s. 21–27.

- Зайнутдинов Д.Р., *Правосоциалистический конституционализм: несостоявшаяся альтернатива (1917–1918 гг.)*, „Труды Института государства и права Российской академии наук” 2019, т. 14, nr 3, s. 96–121.
- Зайнутдинов Д. Р., *Правосоциалистическая правовая мысль в эпоху революции и Гражданской войны в России (1917–1918 годы)*, „Lex Russica” 2019, nr 3 (148), s. 159–171.
- Зайнутдинов Д.Р., *„Положение о временном устройстве государственной власти” от 18 ноября 1918 года как часть неписаной конституции белой России*, „Сибирский юридический вестник” 2020, nr 2 (89), s. 3–9.
- Звягин С.П., *Руководители Томской губернии в годы Гражданской войны (1918–1919 гг.)*, Томск 2011.
- Звягин С.П., *Руководители Томской губернии в годы Гражданской войны (1918–1919 гг.)*, Томск 2011.
- Журавлев В.В., *„Присвоив таковому лицу наименование Верховного Правителя”: к вопросу о титуле, принятом адмиралом А. В. Колчаком 18 ноября 1918 г.*, „Антропологический форум” 2008, nr 8, s. 353–389.

CONCEPTS OF THE SYSTEM OF STATE IN THE ANTI-BOLSHEVIK MOVEMENT DURING THE RUSSIAN CIVIL WAR OF 1917–1920

Abstract

The article contains an analysis of the system of state concepts of the main anti-Bolshevik centers during the civil war of 1917–1920. This covers the period of time from the overthrow of the Provisional Government by the Bolsheviks in 1917 to the collapse of General Peter Wrangel's rule in Crimea. The paper presents an analysis of the most important legal acts, political and ideological concepts, and projects of major social and economic reforms of the following anti-Bolshevik centers: the White Movement in the south of Russia (under the leadership of Generals Mikhail Alekseev, Lavr Kornilov, Anton Denikin, and Peter Wrangel), the Committee of Members of the Constituent Assembly (Komuch), the Ufimsky Directory, and the White Siberia under Admiral Alexander Kolchak.

Keywords: state system, White Movement, civil war in Russia